

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Национальная библиотека
Республики Тыва им. А.С. Пушкина

СЕКТОР
ГОСБИБЛИОГРАФИИ

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 79
(19512)

2021 чылдың
октябрь 20
среда

Хүннүн үнери — 07:08
Ажары — 17:19
Хүн дурту — 10:11

Садар өртээ хостуг 12+

Тываның Баштыңының ажыл-херээ

ЧАА САДИКТЕР АЖЫГЛАЛГА КИРЗИН ДЭЭШ

Чаш ажы-төл төрүттүнер талазы-биле Тыва Россия Федерациязында мурнуку одуругда чоруп турар республика дээрзи билдингир болгай. Ынчангаш бичии уругларны шуптузун садиктер-биле хандыраарының айтырыгы дыка берге. Чаш салгалдың төрүттүнүп көвүдээринге уруглар садтарын тудары четтикпейн келген.

Тыва Республикага уруглар садтарының тудуунче кичээнгейни Россияның эрге-чагыргазының үстүкү органнары база шыңгыы угландырып турар. Бир талазында, ол дээрже тус черниң чурттакчылары база аңаа идиг бергени деп болур. Кызыл хоорайның чурттакчызы Инга Ховалыг Россия Федерациязының өөредилге сайыдынга билдиришкин кириген соонда, Кызыл хоорайда 23 дугаарлыг уруглар садының тудуун Россияның Чазаның курлавыр фондузундан акшаландыраар болгаш 2021 чылдың декабрь 31-ге чедир ажыгларга кириер талазы-биле хемчеглерни ап чорудар талазы-биле ажылдар планнаттыганын.

Россия Федерациязының Чазаның Даргазы Михаил Мишустин бо чылдың чазын Тывага чорааш, садиктер тударынга 86 миллион 948 муң рубль акшаны үндүрүп берип, дузалаарын аазаан.

Тыва Республиканың Баштыңы — Чазаның Даргазы Владислав Ховалыг республиканың бирги удуртукчузунуң албан-дужаалынга ажылдап эгелээшле, уруглар садтарының тудуунче улуг кичээнгейни угландырган. Бо чылдың частан күске чедир уруглар садтарының тудугларынга ийи-үш удаа чедип, ажылдарның кандыг темпилиг чоруп турарын болгаш шынарын хынаан. Олар дээрже Кызыл хоорайның Бай-Хаак кудумчузунда уруглар садтарының тудуу болгаш «Спутник» микрорайонда «Де-

мография» национал төлевилел ёзуугар туттунган 280 уруг турар «Угулза» дээш өске-даа уруглар садтары-дыр.

Тудугжулар-биле ужуражып, уруглар садтарын кезип көргөн соонда, тудуг ажылдарын улам дүргедер, хыналда үезинде эскерттинген четпестерни дарый чайладыр талазы-биле даалгаларны Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг тудуг организацияларының удуртукчуларынга берген.

«Иркутск» микрорайонда комплекс-тиг тудуг төлевилели республиканың удуртукчузунуң онза кичээнгейинде. Бо микрорайонга 5-7 каът хей квартиралыг бажыңнарны тударындан аңгыда, бирээзинге-ле 280 бичии чаштар турар 2

уруглар садын база тудар ужурулг.

Найысылал Кызыл хоорайга 2021 чылда ниитизи-биле 5 уруглар садын ажыгларга кириер сорулга салдыганын. Оларның тудуу кандыг чоруп турарын Тываның Баштыңы сөөлгү катап октябрь 13-те хынаан.

Ооң дугайында Владислав Ховалыг социал четкиде бодунуң арынынга: «Оларны доктааткан хуусаада ажыгларга кириери чугула, ону Чазактың оралакчы даргазы Александр Брокерт биле тудуг сайыды Аяс Хунай-оол утпас ужурулг. Россияның өөредилге сайыды Сергей Кравцов биле тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый сайыды Ирек Файзуллинниң башкарып эрттиргени координация чөвүлелиниң хуралынга ол айтырыгны чугаалаштывыс.

Школаарга өөреникчилер сыңыш-пастаанының, чаа объектилерни тударының болгаш эргилээн өөредилге черлериниң капитал септелгезиниң айтырын сайгарарын чоокку үеде эгелээр даалганы өөредилге сайыды Алексей Храмцовка даастым. Ынчангаш ону республикада уруглар садтарының тудуунуң шыңгыы контролжондан эгелээр херек. Социал объектилерни ажыгларга кириериниң хуусааларын сагывас чорук болбас ужурулг. Хуусааларны сагываанын федералдыг деңгелге канчаар-даа тайылбырлаары болдунмас. Байдалдың шыңгызын харысалгалыг эштер угап билер, бо чылдың төнчүзүнде бистиң уругларывыска чаа садиктер ажылдап эгелезин дээш, шупту чүүлдерни кылып ужурулг» — деп бижээн.

Суван МОНГУШ.

Александр ЕНЗАКТИҢ
тырттырган чуруктары.

Кыска медээлер

АЛЕКСАНДР ХЕРТЕК — КИБЕРСПОРТТУҢ ТЕРГИНИ

Неделяның эгези өөрүнчүг ме-дээ-биле эгелээн. Бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Александр Хертек киберспорттун делегей элитазы-че кирген. Ол Россияның «Team Spirit» киберспорт командазының кежигүнү. Ооң командазы октябрь 17-де делегей чергелиг «The International 10» оюнунга киришкеш, финалче киргеш, 18,2 сая доллар ойнап алган.

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг «Team Spirit» командазының чемпиону Александр Хертекти видеохарылзаа таварыштыр байыр чедиргеш, чаңгыс чер-чурттууларының мурнундан Тываже чалаан.

УЛУСЧУ ДИКТАНТ

Тыва дыл хүнүнге уткуштур республиканың албан черлериниң ажылдакчыларының аразынга Улусчу диктаныны чорудар.

Диктаныны күрүне дылын кайы хире билирин, ооң деңгелин анализтээр сорулга-биле эрттирип турар.

Диктаныны 2 чадага чорудар: октябрь 21-де — муниципалдыг чадага, октябрь 28-те — регионалдыг.

Диктанының киржикчизи болур дизе, 2021 чылдың октябрь 20-ге чедир uluschu-diktant@mail.ru электроннуг почтаның адресинче чагыны баш бурунгаар кириер.

«ЧЫЛЫГ-БИЛЕ УЛЕШ» АКЦИЯ ЭГЕЛЭЭН

Республиканың ачы-буян акция-зын амыдыралы чегей, социал байдалы берге өг-бүлелерге чылыг идик-хеп-биле дузалаар сорулга-биле эрттирип турар.

ТР-ниң өөредилге болгаш эртем яамызынга хамааржыр организацияларда база өөредилге албан черлеринде чылыг идик-хеп болгаш өске-даа социал деткимче чыыр пунктуларны айткан.

Акцияга киржир күзелдиг албан черлери Кызыл хоорайның Ленин кудумчузу 39-та (308 кабинетте) чылда пунктузунга ду-жаар, +7(39422)6-19-49 телефонче долгаар.

ӨВҮРДЕ ЧААРТТЫНГАН НОМ САҢЫ

Октябрь 23-те өвүр кожууннун төпчүткен кожуун библиотека-зының чаарттыганын оран-савазының байырлыг ажыдышкыны болур.

Байырлыг ажыдышкын үезинде ук ном саңы чаа үениң модельдиг библио-теказы деп эрге байдалды алыр.

Ном саңын чаартырынга аңгылап берген 3,4 сая рубль акша-хөреңги-биле библиотеканың ном фондузун четчелээн, дериг-херекселдерин болгаш мебелин чаарткан, оран-савазынга капиталдыг септелгени чоруткан.

Эпидбайдал

ЧАҢГЫС ХОНУКТА
64 КИЖИ ААРААН

Росхереглелхайгааралдың ТР-де эргелелиниң болгаш ТР-ниң Кадык камгалал яамызының октябрь 18-тен 19-че республикада эпидемиологтук байдал дугайында дыңнады.

Эрткен хонукта 54 кижиниң кадыы экижээн-даа болза, covid 19-тан аараан деп лабораторлук бадыткалды 64 кижиге алган:

Кызылда – 24, Барыын-Хемчикте – 3, Ак-Довурак хоорайда – 2, Чөөн-Хемчикте – 7, Каа-Хем кожуунда – 8, Кызыл кожуунда – 4, Өвүрде – 2, Бии-Хемде – 2, Сүт-Хөлде – 8, Таңдыда – 1, Тес-Хемде – 2, Улуг-Хемде – 6, Чаа-Хөлде – 1, Эрзинде – 2.

64 аарыг улустуң: эр улус – 22, херээжен улус – 42.

17 харга чедир – 26 кижиге, 18-49 харга чедир – 19, 50-64 харга чедир – 11, 65 хардан өрү – 8 кижиге аарып турар.

2021 чылдың январь 1-ден тура ниитизи-биле 13 021 кижиге аараан деп лабораторлук бадыткалды алган.

Кызылдың эмнелгелеринде 355 кижиге стационарлыг эмнээшкенин апар турар. Ооң иштинде 341 кижиге аараан деп лабораторлук бадыткалды алган. Бичии уруглар – 62, иштиг херээжен чон – 1. Берге байдалда – 72 кижиге чыдар, ортумак байдалда – 279 аарыг улус бар. Бир хүнде 28 кижиге эмчиге чыттырган.

ИВЛ аппаратта 16 аарыг улусту кошкан. Өкпезинде дегдирген 19 кижиге амбулаторлук эмнээшкенин апар турар, стационарда – 282 кижиге чыдар. Амбулаторлук Covid-диагностика болгаш эмнээшкенин төвүнүң хайгааралында 357 кижиге турар.

Хостуг орун фондузу 450 оруннуң 21, 1 хуузу тургузуп турар.

Комиссияның тургусканы-биле ковидтен аарааш, мөчээн улустуң саны январь 1-ден тура 231 кижиге четкен.

Чаңгыс хүнде Call-төптерже 686 кижиге долгаан. Анализ харызының дугайында 193 смс-медээлерни чоруткан. Тываның Кадык камгалал яамызының лабораторияларына 224 ПЦР шинчилелдерни чоруткан.

Чаа коронавирууска удур улуг улустуң 80 хуузу (165 720 кижиге) тарыдар ужурулук. Вакцинацияны бирги компонентизи-биле 116 790 кижиге, Спутник-лайт деп чаңгыс удаа салыр тарыдышкынны – 23 528 кижиге алган. 85 027 кижиге долу тарыдышкынны алган.

Бистиң корр.

ҮШ ЯАМЫГА УДУРТУКЧУЛАРНЫ
ТОМУЙЛААН

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг неделя санында болуп турар Аппарат хуралына Чазактың составын ам-даа тургузуп турарын демдеглээш, ооң чаа кижигүннерин таныштырган.

Тыва Республиканың Чурагайлыг сайзырал сайыдынга Аяс Бартанни томуйлаан. «Чурагайлыгдылга – амгы үеде амыдырал-чуртталганың шупту адырларына мурнады шиитпирлээр чугула ажылдарның бирээзи. Бо адырга онза кичээнгей салыры чугула болганда, чаа сайыттың кылыр ужурулук сорулгалыг ажылы дээрже IT – технологияларны күрүнө албан черлери, бизнес ниитилелдери, республикада чурттакчы бүрүзү элтиг болгаш чедимчелиг ажылга билир кылдыр бүгү ажыл-чорудулганы тургузары» — деп, Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг айткан.

Аяс Олегович Бартан Тываның прокуратуразының кол специализинден эгелээш, Тыва Республиканың Баштыңының – Чазак Аппаратының Администрациясының информация

камгалаар эргелелдин даргазынга чедир депшип, ажыл-ишчи орукту эрткен. Буураңгай берге үелерде девискээрни уштап-баштаар Тываның Баштыңының байдалдар төвүн дерип кылыр талазы-биле төлөвилелди чедишкенин боттандырган.

Республиканың Арга-арыг ажыл-агыйының болгаш бойдус курлавыр ажылгалының яамызының удуртукчузу болуп сайыттың хүлээлгезин Темир Сарыг-Хаа күүседир. Ооң мурнунда Тыва Республиканың бойдус курлавырының болгаш экология сайыдының бирги оралакчызының албан-дужаалына ол ажилдап турган.

Темир Кызыл-оолович Сарыг-Хаа Тыва Республикада арга-арыг ажыл-агыйының талазы-биле агентилелдин кол специализи, ТР-де Ветеринария болгаш фитосанитария хайгааралының федералдыг албан эргелелиниң килдис даргазының оралакчызы, Хамааты камгалал адырының хандырылга ажыл-чорудулгазының талазы-биле агентилелиниң ТР-ниң чурттакчы чонун болгаш девискээрлерин суг халаптыг онза байдалдардан камгалаар

эргелел даргазы, «Убсунур ыйгылаажы» күрүнениң бойдус биосферлиг заповедниги» федералдыг күрүнө бюджеттиг албан чериниң директорунун оралакчызы албан-дужаалдарга ажилдап чораан.

Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының удуртукчузу, сайыдының хүлээлгезин Лариса Моңгуш күүседир. Ол — көдээ ажыл-агый эртемнериниң кандидаты. Регионун күрүнө албанының системазында арга-дуржулгалыг башкарыкчы. «Аянгаты» совхозтун директору, Тыва Республиканың Экономикатиг политика комитетиниң даргазының оралакчызы, Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый сайыды, ТР-ниң күрүнө чагыгларының талазы-биле сайыды, ТР-ниң сан-хөө сайыдының бирги оралакчызы, Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы болуп ажилдап турган.

Медээни Тыва Республиканың Чазактың парлалга албаны дыңнаткан.

Р. ДЕМЧИК очулдурган.

Чидиг айтырыг

Тывада Каа-Хем болгаш Чадаана уургайларындан хөмүр-даш тывыжын "Тываның даг-руда компаниязы" (ТДРК) чорудуп турар.

Бо чылдың сентябрь эгезинде Тыва Республиканың Чазаа "Тываның даг-руда компаниязының" чонга садып турар хөмүр-даш өрттээн, моон мурнунда турганындан оранчок бадыргаш, 1 тонна дээш 2220 рубль 10 көпеек кылдыр доктаадып тургускан турган. Ол дугайында "Шын" солунга (сентябрь 4-те үнгөн 66 дугаар үндүрүлгедэ) тодаргайы-биле бижип турган.

ТДРК-ның удуртулгазы Чазактың ол шиитпири езугаар чонга хөмүрнү чаа, чиигеткен өрте-биле садып эгелээш турган-даа болза, ооң-биле чөпшээрешпейн Чазактың чонга хөмүр өрттээн бадырган шиитпири күш чок болдурар дээш, судче билдиришкенин кириген болуп турар.

Ынчалдыр Чазактың ол доктаалына удур ТДРК-ның кириген билдиришкенин ТР-ниң Дээди суду өөренип көргөш, 2021 чылдың октябрь 14-те хүлээп алган шиитпири-биле компанияның чамдык негелделерин хандырган.

Кандыг-даа суд шиитпири ону хүлээп алган соонда, дораан күштүг болбас. Өске тала ооң-биле чөпшээрешпейн, судтуң дараазында чадазынга маргыжып, суд шиитпири күш чок болдурарын азы өскертирин чедип алыр эргелиг.

Хоойлу-дүрүм езугаар ындыг чурум турбуже, ТДРК-ның удуртулгазы ТР-ниң Дээди судунуң октябрь 14-те хүлээп алган шиитпиринге үндезилеп, октябрь 16-дан эгелеп компания чонга садар хөмүр өрттээн тонна дээш 2696 рубль 40 көпеек деп чарлапкаш, ол өрте-биле хөмүрнү садып эгелээш.

2020 чылдың декабрь 16-да ТР-ниң Чазааның 639 дугаарлыг доктаалы-биле бадылаан деп 2696 рубль 40 көпеек өртекти ТДРК-ның чарлалында бижээни социал четкилер таварыштыр чон аразына тарай берген.

Ынчал кээрге, ТДРК-ның удуртулгазы чонга садар хөмүр өрттээн Тываның Чазаа тургузар деп чөпшээрешкен бооп турар. Ол айтырыг чонга садар хөмүр өрттээн

ХӨМҮР ӨРТЭЭ ДЭЭШ
"ДЕМИСЕЛ"

кым тургузар эргелигил деп айтырыгга, ажыы-биле чугаалаарга, чонга хөмүр өрттээн дээш "демиселге" эң чугула.

ТДРК-ның удуртулгазы чонга садар хөмүр өрттээн эрткен чылын Чазактың тургускан өрттээнге чөпшээрешпейн, аңаа дүүштүр тонна дээш 2696 рубль 40 көпеек деп чарлаан болганда, ТР-ниң амгы Чазаа ол өртекти сентябрь эгезинде-ле эде көргөш бадыткап, октябрь 16-да ТДРК-ның чонга садар хөмүр өрттээн тонна дээш 2220 рубль 10 көпеек деп база катап тургускан.

Чонга садар хөмүр өрттээн тонна дээш 2220 рубль 10 көпеекке база катап тургускан Чазак доктаалын дыштаныр хүнде – субботада хүлээп алганын барымдаалааш, ТДРК-ның удуртулгазы ол өртеке ажыл хүнүнде, понедельниктен эгелеп эглип кээр диген деп, ТР-ниң одалга болгаш энергетика сайыдының оралакчызы Денис Хангай социал четкилер таварыштыр чонга дыңнаткан.

ТР-ниң Чазааның Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Александр Брокерт биле Тарифтер албанының даргазының хүлээлгезин күүседип турар Эдуард Куулар Чазактың тургускан өрттээн шын, барымдаалыг деп бадыткааннар.

Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг ТДРК бодунуң эргелел дээш туржуп турарын билип, а ооң артында 300 ажыг муң чурттакчы чон барын сагындырып, оларның эргелел төнчүзүнге чедир камгалаарын дыңнаткан.

Чон хөмүр өрттээн ам-даа бадырарын

Мерген КЫРГЫС.

Кадык камгалалы

ХАМЧЫКТЫГ ААРЫГ КОВИД-19 КЕДЕРЕП ТУРАР

Россияда бир хүнде 34 муң ажыг кижиковидтен аарааны илерзэн.

Хамчыктыг аарыг ковид-19 Россияга тарап эгелзенинден бээр, хүнде аараан кижик саны бир-ле дугаар 34 муң ашкан болуп турар. Ол дугайында "Медээлер" Россияның информастыг агентилели (РИА "Новости") 3 хонук бурунгаар коронавирууска удур демиселдин федералдыг оперативтиг штавының берген сан-чурагайларынга үндезилеп дыңнаткан турган.

Ол дээрже Россияның 85 регионнарында 34303 аарыг кижини илереткени болуп. Оларның иштинде 2925 аарыг кижик (8,5 хуузу) аарыгның клиниктиг демдектерин көргүспейн аарып турары илерзэн.

Эрткен субботада бир хонук дургузунда эң хөй аараан улус Москвада болган – 6740 аарыг кижик (мурнунда хүн – 6545). Санкт-Петербург хоорайда 3323 кижик аараан. Москва облазында база ковид-19 кедереп, 2759 кижик аарааны илерзэн. Бүгү Россияда ол хүн 1 муң ажыг кижик ковид-19-тан чок болганы база муңгаранчыг рекорд болган.

Федералдыг чазактын тургусканы СТОПКОРОНАВИРУС.РФ деп сайт хамчыктыг аарыг дугайында хүн бүрүде өскерлип турар сан-чурагайны көргүзүп турар.

Октябрь 19-та Россияда коронавирус талазы-биле байдал нарын болуп артпышаан.

СТОПКОРОНАВИРУС.РФ сайттын дамчытканы-биле, октябрь 18-те бүгү Россияда 8 сая 27 муң 12 кижик ковидирустан аараан болуп турар. Октябрь 17-ге деңнээр, 34 муң 325 аарыг кижик немешкен.

Октябрь 18-те байдал-биле алырга, Россия ковидирустан аараан 224 муң 310 кижини чидирип алган. Октябрь 17-ден 18-ке чедир чок болган аарыг улус саны 998 кижиге көвүдзэн. Эрткен субботага деңнээр, ол сан-чурагай эвээжеп келген-даа болза, демей-ле хамчыктыг аарыгдан өлүм-чидим саны көвей болуп турар.

Тывада коронавирус тарап эгелзенинден бээр 27 муң 696 кижик аараан деп ол сайт айтып турар. Сөөлгү хонукта 64 аарыг кижик немешкени бо чылдың июль ортан үезинде (хүнде 196 чедир аарыг улус немежи турган) байдал-биле деңнээр, 3 катап эвээжзэн-даа болза, ол дээр оожургаан херээ чок.

Ол дугайында Тыва хамчыктыг аарыг уржундан 282 кижини чидирип алганы сагындырып турар (СТОПКОРОНАВИРУС.РФ-тин дыңнадып турары-биле).

Ол-ла сайтта айтканы-биле бүгү

делегейде бо хүнге чедир 241 сая 119 муң 208 кижик ковидирустан аараан. Сөөлгү хонукта 412 муң 864 аарыг кижик немешкен.

Бүгү делегейде 4 сая 905 муң 291 кижик ковидирустан аарааш, чок болган. Сөөлгү хонукта 6 муң 410 аарыг кижик шыдашпайн оларга немешкен.

Ковид-19-ка удур кол хемчег — аңаа удур вакцинаны салдырып, тарыдып алыры болуп.

База-ла ол сайтта долу тарыдылга талазы-биле Россия делегейде 87 дугаар черде чоруп турарын айтыпкан (чонунуң 32,18 хуузу).

Чанывыста Моол безин чонунуң 69,31 хуузу тарыдып алган, 23 дугаар черде чоруп турар.

1 миллиард 350 сая ажыг чурттакчылыг улуг күрүне Кыдат безин чонунуң 76,15 хуузу ковидирууска удур тарыдып алган деп бижзэн.

Делегейде чамдык чурттар чонун барык 100 хуу чедир тарыдып алганы — чонунуң хамчыктыг аарыг ковидирууска удур коллективтиг иммунитетти чедип алырынга бүгү хемчеглерни алганы болуп турар.

Ол дээрже Мальта (чонунуң 95,42 хуузу тарыткан), Мальдивтер (89,24 хуузу), Катар (87,14 хуузу), Каттышкан Араб Эмираттары (85,32 хуузу) болгаш Португалия (84,57 хуузу) дээр-ле чонун 70 ажыг хуу тарыдып алган чурттар-дыр.

Ынчангаш бүгү Россияның, оң иштинде Тываның, чону ниитизи-биле болгаш кижик бүрүзү амы-хууда чазак-чагырганың хамчыктыг аарыг ковидирууска удур ап чорудуп турар хемчеглерин шуптузун сагып, боттарының болгаш чоок кижилериниң кадыын камнап-кадагалаар харысалгазын күштелдирер болза эки.

Өске чурттарга деңнээр, Россияда ковидирууска удур вакциналар чедер болгаш артар, оларны халас тарып турар болза-даа, чон хамчыктыг аарыгны ам-даа шоолуг тооп көрбейн, аңаа удур тарытпайн, ковидирууска удур хемчеглерни албайн турары үстүнде адаан дүвүренчиг сан-чурагайларга чедирип турары ол.

Тывада байдал бүгү Россия деңнели-биле алырга, ортумак байдалда турар-даа болза, ол дээр черле оожургаан херээ чок.

«Серемчиде хорамча чок» деп тыва үлегер домакта ышкаш хамчыктыг аарыг ковидирустан камгаланыры кижик бүрүзүнүң бодундан хамааржыр.

**«СТОПКОРОНАВИРУС.РФ»
сайтының сан-чурагайына
үндезилеп Мерген АНАЙ-ООЛ
белеткзэн.**

СТОПКОРОНАВИРУС.РФ

Оперативные данные

51 018 767 47 558 639 8 027 012 34 325 7 017 055

Вакцинация первым Полная Выявлено случаев Выявлено случаев Человек выздоровел

Я соглашаюсь с тем, что владелец сайта использует файлы cookie для повышения удобства работы на сайте, сервисы Google Analytics и Яндекс.Метрика. Оставляя на сайте, я соглашаюсь с политикой их применения.

QR-код чокта хөй-ниити черинче киирбес

Тывага хөй кижик чыгыр культурамассалыг болгаш спортчу хемчеглерже, хөй-ниитиниң чеменилге черлери, хөй ажыл-чорудулгалыг төптөрже (МФЦ) QR-код (ковидке удур тарыткан деп бадыт-кал) чокта кирери болдунмас апаар.

Тываның Чазанга болган ээлчеглиг Аппарат хуралына QR-код талазы-биле айтырыгны эки өөренип көөрүн ТР-ниң Экономиктиг сайзырал болгаш үлетпүр база ТР-ниң Чурагайлыг сайзырал яамыларына дааскан. Ол ажылды чогууда-рынга хыналда пунктуларын тургузарын организастаары, оларны тускай дериг-херексел-биле четчелээр көрдүнгөн.

Ол ышкаш ол-ла хуралга республиканың Кол санитар эмчизи Людмила Салчак ажыл чок улустуң эвээш тарыдып турарын демдеглзэн. Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг ол угланышкынныг ажылды күштелдирерин ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга дааскан. Ажыл чок хамаатыларны даңзы ёзуугаар илереткеш, кижик бүрүзүгө чедип тургаш, тарыдарынче кыйгылары чугула деп демдеглзэн.

Республикада октябрь 17-ге чедир вакцинаның бирги компонентизи-биле 115 409 кижик тарыткан, 59,9 хуу доза вакцина чарыттыг. Ниитизи-биле вакцинацияның планының күүселдези амдыызында 69,6 хуу (115 409 кижик) болза-даа, ортумак россияжи көргүзүгден 27,9 хуу бедик болуп, ниити россияжи рейтингде бистиң республикавыс бешки одуруда чоруп турар.

Вакцинаның бирги компонентизи-биле дараазында кожууннарда чон хөй тарыдып турар: Чаа-Хөл — 87,9 хуу, Мөңгүн-Тайга — 87 хуу, Өвүр — 85,7 хуу.

А вакцинация шүшпөң эртип турар кожууннар: Тере-Хөл — 43,8 хуу, Барыын-Хемчик — 62,3 хуу, Эрзин — 64 хуу, Кызыл кожуун — 66,1 хуузу тарыткан. Кызыл хоорайның чурттакчыларының чүгле 62,6 хуузу тарыткан.

Вакцинаның бирги компонентизи-биле тарыткан 115 409 кижиниң 19 246 кижик азы 64,6 хуузу 60 хар ажа берген улус болуп турар. Россия деңнели-биле алырга, тарылга кылдырткан 60 хар ашкан улуг назылыг улустуң саны-биле 85 регион аразында бистиң республика дөрткү одуруда турар.

Кызыл хоорай, Кызыл кожуун база Чеди-Хөлде 60 хардан өрү назылыг улустуң тарыдып турары эвээш болуп турар.

Мөңгүн-Тайга, Тожу, Тере-Хөл кожууннарда улуг назылыг улус вакцинацияны кончуг идепкейлиг эртип ап турар.

Республика девискээринде COVID-19-

туң кандыг байдалда келгенин СтопКовидирус деп порталда картадан көрүп болуп.

Кижиниң кады бодунуң холунда болганда, халдавырлыг аарыгга удур тарыдып алырын утпаңар!

Бистиң корр.

Үрер хөгжүм оркестри болгаш альпинизм

ТЫВАНЫҢ БАЖЫНГА БОЛГАШ ЧҮРЭЭНГЕ ЧЕТКЕН

Интервью

"Тываның бедиктери" альпинистер бөлүү бедик даглар кырынга хөгжүм ойнаар төлөвилелин Президент грантызынга кириштиргеш, тиелеп алган. Төлөвилелдин күүседикчилери Тыва Республиканың Чазаның үрер хөгжүм оркестри. Ооң ачызында октябрь 10-да Тываның эң бедик даа Мөңгүн-Тайга шыпшыынче үнгеш келгеннер. Ынаар олар анаа-ла үнгеш келбээн, а дагның кырынга тыва маршты ойнааннар. Мөңгүн-Тайганың шыпшыында үрер хөгжүм оркестри деп сөстөр черле кымны кайгатпас боор. Ынчангаш ол дугайында үрер хөгжүм оркестрин баштап чораан ооң удуртукчузу Артур Дулуш-биле чугаалаштывыс.

— Амыр-менди, Артур Дыртык-оолович! Бедик даглар кырынга хөгжүм ойнаар дугайында бодап канчап тыптып келгенил?

— Ийи чыл бурунгаар үрер хөгжүм оркестринин хуралында чыл санында шөлээ үезинде коллектив-биле канчаар дыштанып болурун дугайында чугаалажып турдувус. Ооң сорулгазы кадык-шылды-даа, коллективте хөгжүмчүлөргө өг-бүлелериниң-даа, боттарывыстың-даа аравыста найыралды быжыктылары болган. Бо хуралдың соонда Арбатка концерт сезонунуң ажыдышынын кылган бис. Аңаа викторина эрттирип туру-вуста, "Тываның бедиктери" альпинистер бөлүүнүң даргазы Марьяна Кыргыс айтырылгарга харыылааш, бистиң туугуву ойнадып алган. Ында оркестринин болгаш ооң каяа четкенин шуптузун айтып демдегледип каан. Дараазында чылын ол Эльбрустуң шыпшыына бистиң туугуву киискиткеш келгеш, биске байырлыг ёзуга тыпсыры-биле, дөгээ даанче чалаан. Ынчан бир дугаар бедик даг кырынга хөгжүм ойнааныс ол. Таптыг-ла ол үеде Марьяна Кызыл-ооловна бо төлөвилелди биске сүмелзэн. Биске ол улуг өөрүшкү болган. "Тываның бедиктери" альпинистер клубу Президент грантызының культуру эге-

лекчи саналдар фонду-зунче бо чайын бижээш дужааптарга, хенертен ол төлөвилеливис эрте берген.

— Ооң боттан-дырылганың дугайында чугаалап көрүңер.

— Бо чылын Тываның бажы болур Мөңгүн-Тайга, чүрээ болур Хайыракан, мага-боду болур Таңды-Уула үнер 3 сорулгалыг бис. Ийи сорулганы чедип алганыс бо. Ол дээрге Мөңгүн-Тайга болгаш Хайыракан даа. Ноябрь айның эгезинде альпинистер бөлүү-биле кады Таңды кырынга үнгеш, ойнаар ужурлуг бис. Соок дүшпээнде бо сорулганы күүседир ужурлуг бис. Чүге дээрге оон ыңай берге апар.

— Мөңгүн-Тайгаже үнүүшкүнүңер кайы хире берге болду?

— Мөңгүн-Тайганың шыпшыынче үнери берге болур дээрзин кижилер бүрүзү билдир боор. Бирээде, бис альпинистер эвес бис. Ийде, бо дагже үнерде, таваржып болур шаптаразынын билбизивистен, көрбээннистен сонургааш, чөпшээр-режипкен бис. Үште, альпинистер барда, черле бүзүрелдиг деп бодадып турдувус. Олар бисти деткип, сорук кирип, шыдаар силер деп чалгынналдырып турган. Ынчалза-даа Мөңгүн-Тайгаже меңги кыры-биле чоруур, ында айылдыг чарыктар бар, үнери берге даг дээрзин база билдир турдувус. Сорулга салдыг болганда, черле шенээр деп түнелге келген бис. Оркестриниң сүлдеси бедик болганындан база эки чораан боор бис. Альпинист Марьяна Кыргыстың бистиң туугуву Эльбрус даанче үндүргөш келгени база бистиң хей-адывысты бедидип, Мөңгүн-Тайгаже эки үнгеш келгенивиске, улуг ужур-дузалыг болган деп санаар бис.

Октябрь 10-да үнмөс болзувусса, оон болдунмай баар дээш үнгенивис ол. Амгы үеде агаар-бойдустуң кандыг

болурун көрүп алыр арга бар болганда, тааржыр хуну баш удур шилип алган бис.

— Каш кижилер үнүп чордуңар?

— Шупту 13 хөгжүмчү, 6 альпинист чордувус. Хурал үезинде Мөңгүн-Тайганың шыпшыынче үнер күзөлдиг кижилерни айтырарымга, аныктар хөй кези чөпшээр-режипкен. Оларның аразында оркестр тургустунарга-ла ажилдаан-даа улус бар, сургуулдар болгаш чаа ажилдап келгеннер-даа бар. Бир талазында амырап турган мен. Чүге дээрге анык кижилер күштүг, шырак болур болгай. Бодум база шагдан тура үнүксеп турган мен.

— Мөңгүн-Тайга кыры соок болгай. Канчап ойнап турдуңар? Кандыг бергедээшкениңер турду?

— Альпинистерниң айтып, башкарып келгени кончуг дузалыг болду. Дөгере хөгжүм херекселдерин кырынга үндүр бергеш, эргизип алган бис. Эң улуг туба деп хөгжүм херекселдин эргизери болдунмай барган. Ынчалза-даа үндүргөш келгени база эки. Ооң деңизи 7-8 кил. Тубист Алексей Мөңгө бо хөгжүм херекселдин бодум үндүргөш кээр мен дээш, кымга-даа бербейн, боду чааскаан чүктөп алгаш, үндүргөш, бадырып эккелген. Өскөлөрүн элчип-селчип көдүрүп чордувус. Ындыг улуг хөгжүм херекселдерин канчап чүктөп үндүрүп эккелгенин альпинистер безин

кайгап турду.

— Мөңгүн-Тайгаже үнеринге кайы хире үе негеттинди?

— Даң бажында 6 шакта үнүптүвүс. Кадының байдалы болгаш шылай бергенинден, орук ара 3 киживис дедир баткан. Кижиниң кады кончуг болгай дээш, албадаван бис. Үргүлчү бот-боттарывысты хайгааражып, байдалывысты айтырып чораан бис. Дугуржулга ёзугаар, 3 альпинист бергедей берген эштеривисти бадырган. 10 хөгжүмчү, 3 альпинист чиик адак үнгөш, дүне 23 шакта бадып келген бис. Альпинистер боттары база бо удаада болдунмаан болза, ажырбас, хараадаан, албаданган ажы чок дижи болду. Альпинистерниң чугаалап турары-биле шуут үндүмөй баар, тайга чоокшупат-пайн баар таварылгалар турар.

— Чүү чүве силерге эң-не берге болду?

Кол-ла чүве күш-шыдал талазы-биле белеткел деп көрдүм. Чүк эвээш болза, ажырбас деп бодаар мен. Альпинистер безин чүгүвүстүң хөйүн кайгап турду. Ында соок казыы 20 градус. Ынчангаш 6-7 шак иштинде даглар кыры-биле кылаштап келиривиске, хөгжүм херекселдери шак доңуп калган. Үрер хөгжүм херекселдиниң онзагай чүвези казыы 50-даа градуска ойнаттына бээр. Бир эвес чылыг черге эргизип, чылыгпаа каан хөгжүм херексели болза, казыы 50 градуска 5-10 минута-даа ойнап болур. Даг кырынга ажык черге шуут эки кылдыр эргизери болдунмаан. Өске хөгжүм херекселдеринге деңгээрге, үрер хөгжүм херекселдери төөгүзүндө соокта-даа, изигде-даа ойнап чораан болуп турар. Ол дээрге үрер хөгжүм херекселдериниң эки талазын көргүзүп турары ол. Бистиң херекселивис даг кырынга база ойнаптар деп чүлдү өске хөгжүмчүлөргө бадыткап көргүзүп турар бис. Ол улустуң хей-адын көдүрүп дээш, чоргаарланып турарывыс ол.

— Мөңгүн-Тайгаже болгаш Хайыраканче үнгөш келген-дир силер. Ылга-лы кандыг-дыр?

— Хайыракан даанче үнери бир аңгы болду. Мөңгүн-Тайгаже болза, дагның баарына чедип алгаш, хүнзедир үнгөш, хүнзедир бадып кээр. Орай дүне келир. А Хайыраканче 9 шакта үнгөш, дагның бажына 14 шак чартыкта четкен бис. Хайыракан даа кончуг кадыр, чугайдан бүткен болгаш, даң чүглүп болур. Бизеңнер кыры-биле кылаштаар. Кайы-даа талаже көөрге, тамы, кижиниң бажы дээскинип турар. Улгады берген суг улуска дыка айылдыг. Анык оолдар база альпинистер болгаш чүгээр, тогбас чорду. Мен бодум бергедеп турдум. Кыдыныче ырадыр, куду көөрге суг коргунчуг. Мөңгүн-Тайгаже үнерге, хан базыышкыны боду билбес, көдүрлү бээр оозу айылдыг. Ында чарыктар бар, ону чүгле билдир улус коштунчуп алгаш, меңги кылап эртер.

— Бо төлөвилел оон ыңай уламчылаар бе?

— Бистиң коллективтиң онзагай чүвези кандыг-даа айтырыгны коллектив боду дугуржуп, сүмележиپ тургаш шиитпир-лээр бис. Бо төлөвилелдин келир үеи база боттарывыстан хамааржыр. Ооң дугайында Таңды-Уулаже үнгөш келгеш, дугуржур бис.

Чыжыргана СААЯ.

ЧИЗЕГЕ КИРЖИРИ – КЕЛИР ҮЕГЕ АЖЫКТЫГ

Бүгү Россияның чон чизези октябрь 15-те эгелей берген. Россияның төөгүзүндө электронуг чизе бир дугаар болуп турар.

Ооң мурнунда чизечилер ак ама саазыннарлыг чедип келгеш, айтырылгарга харыны ручка-биле демдегледип бижип турган болза, ам ыңдыг эвес. Чизечиниң ажилчын чепсээ планшет апарган.

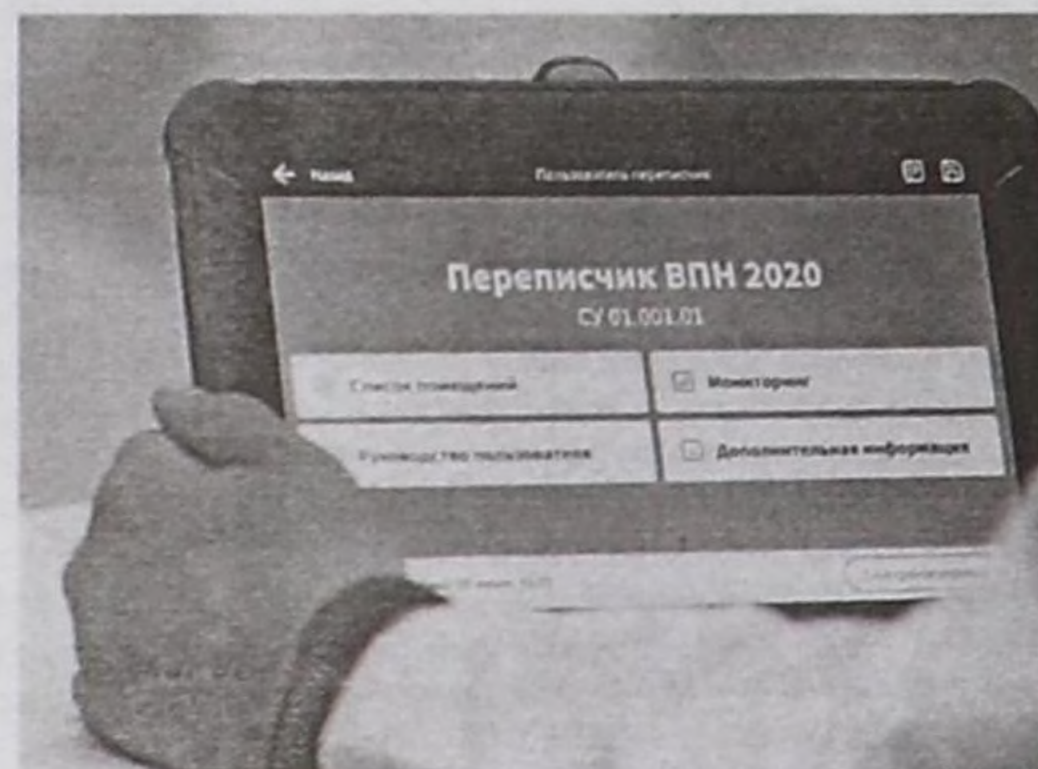
Анкета ёзугаар кижилер бүрүзүнүң харызын чизечи база-ла планшединге демдегледип алыр. Ол айтырылгарга харыылаары берге эвес. Чүге дизе ол бистиң амыдырал-чуртталгавыс дугайында.

Чизениң анкетазын күрүнө хандырылгаларының (Госуслуги) порталын таварыштыр ноябрь 8-ке чедир

долдуруп болур. Ноутбук азы компьютерни ажилдадып алгаш, 25 минута иштинде анкетаның айтырылгарына харыылапкан соонда, Госуслуги порталында хуу кабинетке QR-код чорудуп бээр. Ооң соонда чизечиге азы чизе кылыр пунктуга баргаш, QR-кодту көргүзөр. Чизечилер ону демдегледип алган соонда, чизеге киришкени ол болур.

Күрүнө чизе үезинде чыып алган медээлеринге даянып, хөгжүлдениң планын тургузар. Чижээ, каяа чаа орук, чаа школа болгаш эмнелге тудары дээш оон-даа өске. Ынчангаш кижилер бүрүзү чизеге киришкеш, чурттуң келир үезинге чугула үлүг-хуузу киригени ол.

Р. ДЕМЧИК.

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның өөнүң ишти Айлана Чечей-ооловна Ховалыгның кижиги бүрүзүнүн чуртталгазында эң-не чугула черни ээлеп турар — өг-бүлө дугайында «Тува24» телеканалга интервью-монологун «Шын» солуннун номчукчуларына белеткедвис.

— Кызыл кожуунун Баян-Кол суурга төрүттүнген мен. Ол үеде Баян-Кол Улуг-Хем кожуунга хамаарып турган. Үш харлыг турумда авам, ачам хоорайже көжүп келген бис. Ам бо үеде ачам бистиң аравыста чок, а авам сезен дөрт харлыг. Авам аажок ажилгыр кезээ кижиги. Черле ынчаш, мээң авам, ачам бөдүүн ажилдакчылар чораан. Олар эрге-чагырга ээлээн даргалар-даа чорбаан. Анаа бөдүүн улус чораан. Ийи угбашкы бис. Улуг угбам хөй чылдарда башкылааш, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. А мен карак эмчизи мен. Карак хынаар бичии кабинеттиг мен. Дыка хөй пациентилерим мени билерлер боор. Эмчи болуру эң-не буянныг мергежил деп бодаар мен. Херээжен кижиги дыка хөй хүлээлгелерлиг. Ам бо үеде бир дугаар черде өөм ээзи — Владислав Товарищтайович меңээ эң-не чугула черде.

ӨСКЕРЛИИШКИННЕРНИ МАНАП ТУРДУВУС

Чүге дээрге ол Москвага губернаторлар школазынга Россияның дыка хөй лидерлериниң аразына элээн үе дургунда өөрөнгөн турган. Билбейн турдуvus, ынчалза-даа бир-ле өскерлишкенин манап турдуvus. Ийе, улуг болуушкун бистиң чуртталгавыска болду. Бис ол шиитпирни өөрүп хөглөп эвес, а оожум бодамчалыг хүлээп алдывыс. Өөм ээзинге кезээде бүзүрээр чораан мен. Чазак баштаар ажилды дыка нарын ажил деп санаар мен. Өг-бүлөвис ийи оолдуг, ийи ынак келинниг бис. Кижиги бүрүзү боду ажил-агылыг. Уйнуктарывыс бар. Эр-даа, кыс-даа, улуг-даа, бичии-даа кижиниң чуртталгазында өг-бүлө дээрге эң-не чугула одаг-дыр. Кижиги төнчүзүңге чедир өг-бүлөгө кижиги болуп хевирлеттинер. Аңаа езулуг ынакшылды, эки хамаарылганы кижиги билип алыр. Бир эвес эки өг-бүлөгө чаш уруг өзүп келир болза, шын, быжыг өг-бүлө тудуп билир кижиги болур деп бодаар мен.

Ажы-төлүвүс улуг улусту дыка хүндүлөп билир. Кырган-авазына оларның хамаарылгазын көргөш, сеткилим дыка өөрүүр. Дыштаныр хонуктарда аргалыг болза кырган-авазының чанынга турарын кызыдарлар. Үе чок-даа болза, дүштеки чөм үезинде кырган-авазыңа далажырлар. Ажы-төл кырган-авазын дээскинип турарга, дыка аас-кежиктиг апаар мен.

Амгы үеде хостуг үени тып алыры дыка берге. Сөөлгү үеде эскереримге, чамдык аныктарның ажы-төлү хөй кезиинде кырган-авазы, кырган-ачаларының чанында турар боор. Бир талазында, бис аныяавыста база уруглар чанынга олурар чайывыс чок турган. Бир-ле черже далажып-ла чоруур турган бис. Ажы-төлүвүстүң чуртталгазы бистиинден эки болзун дээш кызып турганывыс ол. Өг-бүлениң бирээзи хостуг болурга, ол дег аас-кежик кайда боор. Ол хөй үезин өг-бүлөзиче, ажы-төлүнче үндүрер. Бир талазында, херээжен кижиги база сайзыраар ужурлуг. Ынчангаш шуптузунга четтигип, кады чурттаан эжинге, ажы-төлүңге ынак болур болза, ынчан чүгле чуртталгага аас-кежик турар боор деп бодаар мен.

Бажыңывыска эртенги шак канчаар-даа эгелээр. Хүннүң-не чаңгыс аай чүве черле чок. Колдуу чаңгыс үеде оттуп келир бис. Эртенги чөм белеткээр мен. Бот-бодуvsка эки хүннү күзээр бис. Өөм ээзи эртежи ажилдап чоруптар. А мээң бажыңа кылыр ажилдарым кезээде бар боор.

ТЫВА ДЫЛГА ЧУГААЛАЖЫР БИС

Өг-бүлөвиске хөй кезиинде тыва дылга чугаалажыр бис. Чүгле ында-хаая орус-тажыпкаш безин, тывалап эде чугаалай бээр бис. Үш харлыг уйнуувус тывалап чугаалап билир боорга, аажок өөрүүр мен. Орус дылды база билир. Чоокта чаа

Казаньдан келдим. Татар дыл ол черниң чурттакчыларына бир дугаар черде. Татарстанда чурттап чоруур татар кижиги бүрүзү бодунуң төрөөн дилыңа арыг чугаалаар. Бистиң ажы-төлүвүс база төрөөн тыва дилын хандыр өөрөнгөн болза деп күзөлдиг мен. Уруглар садтарына, школаларга тыва дылды ам-даа улам хандыр өөрөдери чугула. Тывада чурттап чоруур кижиги бүрүзү тыва дылда оода элээн каш домактар билир боор болза эки.

Сөөлгү үеде Тывада улусчу чаагай чаңылдарны сагыры непереп турар апарган. Өг-бүлөвиске сүттүг шайны үргүлчү ижи турар бис. Өггө келген аалчыларывыс тыва шайны ылап ишкеш чоруур. Каяа-даа чорааш, барган черимге тыва шай кылыр дээш, шынары эки ногаан шайны ап алгаш чоруур мен. Олар аажок магадаарлар.

АРТАС САНАА — ҮЛЕГЕР

Тываның улуг-биче чонунга үлегер кылдыр Артас Санааны салыксаар мен. Бистиң оолдарывыс Артастың профессионал аарыкчылары деп болур. Бичии огулус Влад Тываның шупту спортчуларын билир, дорт эфирлерни дүне-даа, хүндүс-даа дивес көөр кижиги. Олар ачазы-биле делегейниң чемпионнадын көрүп чорааннар. Артас чемпионнап турда, адашкылар дорт эфирни хондур көргөннер. Артас Тываже чанып чоруп орган үеде мен Новосибирск хоорайга турдум. «Артас сээң-биле ужуп келир-дир, авай. Сен ону дириг бодун көөр-дүр сен, авай» — дээн. Артасты аэропортка дыка үр маанан мен. Чедип кээрге, уткуй халып чөдө бергеш, бодумну таныштыргаш, дыка үр чугаалаштывыс. Ооң Ишкин огул-биле 2018 чылда кылган интервьюзун көрдүм. Артастың чуртталгазын дыңнааш, кайгап ханмаан мен. Ол бичиизинден тура бодунуң салган сорулгазынча шаптаразыннары эртпишаан, чоруп олурган. Ооң чуртталгазына янзы-бүрү шаптаразыннар турган, ынчалза-даа ол шуптузун алып эрткен-дир. Ол мээң кумирим апарган. Артас меңээ кончуг улуг спортчу. Хамыктың мурнунда ол буянныг чүректиг, чымчак сеткилдиг эки кижиги. Ол салган сорулгазынга чүткүлдүүн бадыткады. Спорт дугайында чүүлдерни сонугарга номчуур мен. Ынчалза-даа спортка хамаарыштыр хөйүн чугаалап шыдавас мен. Артас Казахстанны, Россияны, Тываны бүдүн делегейге алдаржыткан спортчу. Ону чүгле

ЫНАКШЫЛ ӨГ-БҮЛЕГЕ ХЕВИРЛЕТТИНЕР

кончуг күштүг кижиги кылып шыдаар. Спортка ынак болгаш өг-бүлөвис-биле шупту деңге аарыкчылаар бис. Уйнуувус Марсель телевизор чанынга халып келгеш: «Давай, давай!» — деп алгырып эгелээр. Улуг огулус Александр бичиизинден спортка сонугаргалдыг. А бичиизи Влад бут бөмбүү сонугарга чораан. Делегей-даа, Россия-даа чергелиг бут бөмбүүнүң ат-сурагылыг ойнакчыларын болгаш тыва мөгелеривисти доозазын билер.

БЕРГЕ БАЙДАЛДА УРУГЛАРГА ДУЗАЛАЖЫР ДЕП ШИИТПИРЛЕДИМ

Өг-бүлөвиске өске улустуң бодалын база өөрөнип, үнелеп көөр чаңылдыг бис. Чаңгыс кижиги столду бир шашкаш: «Чүгле мен билер мен» — дивес.

Владислав Товарищтайовичиниң ачазы дыка шыңгы кижиги турган. Бичиизинден тура эртенгиниң алды шакта туруп келгеш, ногаа суггарар чораанын ол сактып чугаалаар. Ачазы коммунист кижиги болгаш, эртенгиниң алды шакта-ла оолдарын оттуруптар турган.

Владислав Товарищтайовичиниң эштери болза-даа хөй. Аңаа кезээде шупту улус дыка ынак. Красноярскиниң күрүне университетиниң юридиктиг салбырын дооскан. Студентилеп чорааны Красноярск хоорайга чөдө бээрге-ле, ооң эштери шупту чыгып келир турган. Олар шупту аңгы-аңгы черлерде ажилдап чоруур. Ынчалза-даа оларның найыралы кезээде быгы. Владислав Товарищтайовичи кандыг-даа кижини үнелээр, оларны шын хүлээп билир болгаш ооң эш-өөрү көвей деп санаар мен.

Херээжен кижиги өөнүң ээзинге дузалажыр ужурлуг. Ылаңгыя улуг удуртукчу кижиге кады чурттаан эжиниң деткимче-зи, дузасы эргежок чугула. Шаг шаандан тура-ла ол билишкун хоойлуда бижитинмээн чаңыл болу берген. Ынчангаш бодум хуумда ада-иезиниң хайгааралы чок арткан бичии уругларга дузалажыр деп шиитпирледим. Чүге ону кылган мен? Чүге дээрге ажы-төлдүң кандыг байдалда чурттап турарын көөр деп сорулгам бар. Мен дарга азы хынаар кижиги эвестир мен. Бичии уруглар бажыңнарына баргаш, «шиитпирлеттинмейн турар айтырыгыңарны меңээ көргүзүңер, чугаалап бериңер» — деп турдум. Миллионер-даа эвес, миллиардер-даа эвес анаа бөдүүн кижиги-дир мен. Бичии уруг-

лар бажыңнарына барган санымда-ла, дүнелерде дыка багай удуур, эртен дыка эрте оттуп кээп турдум. Кезээ дургучүглө ооң дугайында чугаалаптар мен. Ол хөй санныг айтырыгыңарны каш-даа хуузу шиитпирлеттинерге, сеткилим өөрүүр. Бичии уруглар бажыңнарында ажилдакчылар-биле элээн хөй айтырыгыңарны, оларның чүнү хереглөп турарын чугаалажып турдум. Бай-Хаак кудумчузунда Кызыл хоорайның өг-бүлөгө болгаш уругларга ачы-дуза чедирер төвүңгө чордум. Ында бо хүннерде чөдөн хире уруг бар. Бир талазында, дыка муңгаранчыг. Беш хардан он чөдө харга чедир уруглар ында чурттап турар. Өске талазында, оларның бистиң аравыста бары өөрүнчүг. Олар шупту бир-ле чүвени күзөп, манап чоруурлар. Бут бөмбүү, хол бөмбүү, шыдыраа ойнаксаар дээш уругларның күзөлдери янзы-бүрү. Оларның-биле чугаалажыр арга тургустунуп кээрге, аралажып чугаалажып турдум. Кижиги бүрүзүнүң бодунуң чурттап эртип чоруур делегейи бир тускай, янзы. Бичии уругларга дуза кадар чорукче бодумнуң эш-өөрүмнү шыдаар шаам-биле эвилелдеп тур мен. Кым чүнү канчап шыдаарыл, дузалажып эгелээн. Бир хуу сайгарлыкчы эживис бичии уруглар бажыңының девискээринде шөлчүгешти чаартып кылып бээр болган. Шыдаар шаам-биле хол-бут бөмбүктөрин, шыдыраа, шашки дээн ышкаш спортчу херекселдерни чедирдим. Бир эживис уругларга спортчу костюмнар белекке берди. Саткаш, аппарып бээри ол көңгүс эвээш-тир. Оларның бажын суйбап, чассыдып, куспактап каар болза эки. Уругларның ада-иези-биле ажилдап, оларны шын амыдыралче углаптар болза, чүгле ынчан оларның чуртталгазы өскөрлүр. Ол ажы-төл чыл чылы-биле ында чурттап турар. Арагалаашкынга, яды-түрөңгип чорукка удуу шыңгы ажилды хоорайларга, кожууннарга, суурларга чорутпас чүве болза, ада-иезиниң хайгааралы чок арткан чаш ажы-төлдүң саны эвээжэвес, а харын-даа көвүдээр. Элегес суурда уруглар бажыңына чорааш, он чөдө харлыг элээди оол-биле чугаалаштым. Ол бүдүн өскүс. Чурттаар чери чогуңдан, бичии оол ында чурттап турар болду. Тудуг колледжинче дужаап кирип алыр дээш ийи катап чадашкан. Ада-иези чок оолдун демдектери бедик деңгелде эвес, баллы четпес болбайн канчаар. Ооң сагыш-сеткили кезээде аарып, ада-иезин сактып чоруур болгай. Төлөвирлиг өөрөдиге черинге канчап өөрөнип шыдаарыл, ону төлээр акша-хөреңгини кым бээрил. Ол айтырыгны шиитпирлептер харым бар болганы өөрүнчүг-дүр. Ооң соонда ол оол-биле харылзаштым. Ол ам тудуг техникумунда өөрөнип эгелээн. Дыка өөрүнчүг медээ болду. Ооң салым-чолун моон-даа соңгаар кичээнгейге ап, эчизинге чедирер мен. Эң-не кол чүүл — ооң өөрөнир база эки чурттаар күзелиниң бары-дыр. Чайын ажилдаар, а күс дүжөргө, өөрөнир кылдыр организастаар аргаларын өөрөнип көөр бис. Тудуг техникумунуң бирги курсчузу апарган элээдиниң амыдырал-чуртталгазы эки талазынче өскөрлүр дээрзинге бүзүрээр мен. Чүгле күш-ажыл кижини кижиги кылып каар. Чүгле күш-ажыл бистиң ниитилели-висти өскөртүп шыдаар. Бичии уруглар улуг кижиниң аңаа кандыг хамаарылгалыын эскерип, билип турар болур.

Тыва чонувус-биле демнежи алгаш, бүгү күжүвүстү салып тургаш, бир-ле эки чүүлдү чедип алыр боор бис. Берге байдалда уругларның салым-чолун чаңгыс-даа, беш-даа хуузу өскөртүптер болзуvсса, чедишкенивис ол болур.

«Тува24» телеканалга үнгөн материалды Айдың ОНДАР белеткээн.

Кандидаттын сонгулда фондузунда хөреңгизинин киргени болгаш чарыгдаанынын дугайында түннелдиг саң-хөө отчеду

Ховалыг Владислав Товариштайович

тускай сонгулда агар саны № 40810810665009000001

ПАО Сбербанканын Сибирьде банкызынын Красноярскиде башкарыкчы салбырынын №8646

Кызылда салбыры №8591, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, б. 43

Тыва Республиканын Баштыңы – Чазаанын Даргазынын хуу бетинде сонгулдалары

Саң-хөө отчедунуң одуруу		Оду- ругнуң шифри	Түнү	тайыл- быры
1	2	3	4	
1	Сонгулда фондузунга кирген хөреңги, шуптузу	10	30672261,10	
1.1	Сонгулда фондузун тургузарынга доктааттырган чурум-биле кириген хөреңги	20	30672261,10	
1.1.1	Политиктиг партияның / политиктиг партияның регионалдыг салбырынын боттарынын / кандидаттын хөреңгизи	30	1682211,10	
1.1.2	Политиктиг партияның депшиттирген кандидадынга үндүрүп берген хөреңгизи	40	15000000,00	
1.1.3	Хамаатынын эки туразы-биле өргээн акша-хөреңгизи	50	3630050,00	
1.1.4	Юридиктиг черлернин эки туразы-биле өргээн акша-хөреңгизи	60	10360000,00	
1.2	Тыва Республиканын 2012 чылдың июнь 27-де үнген Хоойлузунун №1472 ДХ-1 49-ку чүүлүнүн 2-ги кезээнин, 2002 чылдың июнь 12-де үнген Федералдыг хоойлунун №67-ФХ 58-ки чүүлүнүн 6-гы пунктузунун күжү-биле сонгулда фондузунга кирген акша-хөреңги	70	0,00	
1.2.1	Политиктиг партияның / политиктиг партияның регионалдыг салбырынын боттарынын / кандидаттын хөреңгизи. Политиктиг партияның депшиттирген кандидадынга үндүрүп берген хөреңгизи	80	0,00	
1.2.2	Хамаатынын хөреңгизи	90	0,00	
1.2.3	Юридиктиг чернин хөреңгизи	100	0,00	
2	Сонгулда фондузундан эгиткен акша-хөреңги, шупту	110	0,00	
2.1	Республика бюджетинин орулгазынче шилчиткени	120	0,00	
2.2	Доктааттырган чурумну хажыдып тургаш, кириген акша-хөреңгени дедир эгиткени	130	0,00	
2.2.1	Өргүл бээрин хоруп каан, азы төлевир документизинге албан бижир медээлерни айытпаан хамаатыларга	140	0,00	
2.2.2	Өргүл бээрин хоруп каан, азы төлевир документизинге албан бижир медээлерни айытпаан юридиктиг черлер	150	0,00	
2.2.3	Көрдүнген хемчээлин ажыр кириген хөреңги	160	0,00	
2.3	Доктааттырган чурум-биле кирген хөреңгени дедир эгиткени	170	0,00	
3	Чарыгдаан хөреңги, шупту	180	30672261,10	
3.1	Соңгукчуларнын хол үжүүн чыырын организаастаарынга	190	3000,00	
3.1.1	Оларнын аразында соңгукчуларнын хол үжүүн чыырынга кириштирген кижилернин күш-ажылын төлөп бээринге	200	0,00	
3.2	Теле-радио дамчыдар организация таварыштыр сонгулда мурнунда суртаалынга	210	0,00	
3.3	Периодиктиг парлалга үндүрүлгелеринин редакцияларын таварыштыр сонгулда мурнунда суртаалынга	220	60000,00	
3.4	Четкилиг үндүрүлгө черлерин таварыштыр сонгулда мурнунда суртаалынга	230	0,00	
3.5	Парлалга болгаш суртаал материалдарын үндүреринге база тарадырынга	240	12991107,00	
3.6	Хөй-ниитиге массалыг хемчеглер эрттиреринге	250	0,00	
3.7	Информация болгаш консультация хевирлиг ажылдарнын (хандырылгаларнын) төлевиринге	260	0,00	
3.8	Юридиктиг черлер азы Россиянын хамаатыларынын керээзугаар кылган өске-даа ажылдарынын, чедирген хандырылгаларынын төлевиринге	270	17525419,00	
3.9	Сонгулда кампаниязын эрттирери-биле дорт харылзаалыг өске-даа чарыгдалдарынын төлевиринге	280	92735,10	
4.1	Фондунун чарыгдаваан хөреңгизинин артынчызын сонгулда фондузунче шилчиткен акша-хөреңгиге деңештир хувааштырганы	290	0,00	
4	Отчет дужааган ай-хүнде фондунун хөреңгизинин артынчызы (банк шынзылгазы-биле бүзүредип көргүзөр), (арын 300 = арын 10 – арын 110 – арын 180 – арын 290)	300	0,00	

Кандидаттын сонгулда фондузунда хөреңгизинин киргени болгаш чарыгдаанынын дугайында түннелдиг саң-хөө отчеду

Чесноков Владимир Васильевич

№ 40810810265009000003 ПАО Сбербанканын Сибирьде банкызынын

Красноярскиде башкарыкчы салбырынын №8646

Кызылда салбыры №8591, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, б. 43

Тыва Республиканын Баштыңы – Чазаанын Даргазынын хуу бетинде сонгулдалары

Саң-хөө отчедунуң одуруу		Оду- ругнуң шифри	Түнү	тайыл- быры
1	2	3	4	
1	Сонгулда фондузунга кирген хөреңги, шуптузу	10	5550,00	
1.1	Сонгулда фондузун тургузарынга доктааттырган чурум-биле кириген хөреңги	20	5550,00	
1.1.1	Политиктиг партияның / политиктиг партияның регионалдыг салбырынын боттарынын / кандидаттын хөреңгизи	30	5550,00	
1.1.2	Политиктиг партияның депшиттирген кандидадынга үндүрүп берген хөреңгизи	40	0,00	
1.1.3	Хамаатынын эки туразы-биле өргээн акша-хөреңгизи	50	0,00	
1.1.4	Юридиктиг черлернин эки туразы-биле өргээн акша-хөреңгизи	60	0,00	
1.2	Тыва Республиканын 2012 чылдың июнь 27-де үнген Хоойлузунун №1472 ДХ-1 49-ку чүүлүнүн 2-ги кезээнин, 2002 чылдың июнь 12-де үнген Федералдыг хоойлунун №67-ФХ 58-ки чүүлүнүн 6-гы пунктузунун күжү-биле сонгулда фондузунга кирген акша-хөреңги	70	0,00	
1.2.1	Политиктиг партияның / политиктиг партияның регионалдыг салбырынын боттарынын / кандидаттын хөреңгизи. Политиктиг партияның депшиттирген кандидадынга үндүрүп берген хөреңгизи	80	0,00	
1.2.2	Хамаатынын хөреңгизи	90	0,00	
1.2.3	Юридиктиг чернин хөреңгизи	100	0,00	
2	Сонгулда фондузундан эгиткен акша-хөреңги, шупту	110	0,00	
2.1	Республика бюджетинин орулгазынче шилчиткени	120	0,00	
2.2	Доктааттырган чурумну хажыдып тургаш, кириген акша-хөреңгени дедир эгиткени	130	0,00	
2.2.1	Өргүл бээрин хоруп каан, азы төлевир документизинге албан бижир медээлерни айытпаан хамаатыларга	140	0,00	
2.2.2	Өргүл бээрин хоруп каан, азы төлевир документизинге албан бижир медээлерни айытпаан юридиктиг черлер	150	0,00	
2.2.3	Көрдүнген хемчээлин ажыр кириген хөреңги	160	0,00	
2.3	Доктааттырган чурум-биле кирген хөреңгени дедир эгиткени	170	0,00	
3	Чарыгдаан хөреңги, шупту	180	5514,22	
3.1	Соңгукчуларнын хол үжүүн чыырын организаастаарынга	190	3000,00	
3.1.1	Оларнын аразында соңгукчуларнын хол үжүүн чыырынга кириштирген кижилернин күш-ажылын төлөп бээринге	200	0,00	
3.2	Теле-радио дамчыдар организация таварыштыр сонгулда мурнунда суртаалынга	210	0,00	
3.3	Периодиктиг парлалга үндүрүлгелеринин редакцияларын таварыштыр сонгулда мурнунда суртаалынга	220	0,00	
3.4	Четкилиг үндүрүлгө черлерин таварыштыр сонгулда мурнунда суртаалынга	230	0,00	
3.5	Парлалга болгаш суртаал материалдарын үндүреринге база тарадырынга	240	0,00	
3.6	Хөй-ниитиге массалыг хемчеглер эрттиреринге	250	0,00	
3.7	Информация болгаш консультация хевирлиг ажылдарнын (хандырылгаларнын) төлевиринге	260	0,00	
3.8	Юридиктиг черлер азы Россиянын хамаатыларынын керээзугаар кылган өске-даа ажылдарынын, чедирген хандырылгаларынын төлевиринге	270	0,00	
3.9	Сонгулда кампаниязын эрттирери-биле дорт харылзаалыг өске-даа чарыгдалдарынын төлевиринге	280	2514,22	
4.1	Фондунун чарыгдаваан хөреңгизинин артынчызын сонгулда фондузунче шилчиткен акша-хөреңгиге деңештир хувааштырганы	290	35,78	
4	Отчет дужааган ай-хүнде фондунун хөреңгизинин артынчызы (банк шынзылгазы-биле бүзүредип көргүзөр), (арын 300 = арын 10 – арын 110 – арын 180 – арын 290)	300	0,00	

ТАР-НЫҢ 100 ЧЫЛЫНГА

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ҮЕЖИЛЕРИ — ТЫВА ЭКИ ТУРАЧЫЛАР

Совет Эвилелиниң барыын де-вискээрин болгаш Европа чуртта-рын немец фашизмден хостаарына эрес-дидим тулчуп, Ада-чурттуң Улуг дайынының фронттарына тыва улустун дайынчы алдарын, сүлдесүзүүн бедик тудуп чораан маадырлар — тыва эки турачылар.

Оларның элээн хөй кезии Тыва Арат Республиканың чажыттары, чүге дээрге тыва күрүнө тургустунар 1921 чылда чырык өртемчеге бодарааннар. ТАР-ның 100 чылы — оларның 100 хары. Тыва Арат Республиканың 100 чыл оюн демдегледип эрттирип тура, дириг чораан болза, 100 харлаар тыва эки турачыларның ат-сывын, шудургу күш-ажылын болгаш эрес-дидим дайынчы чоруун сактыр ужурлуг бис. Чүге дээрге олар ТАР-ның тургустунарына, ооң дайынчы ат-алдарын бүгү делегейге бедик-биле киискидеринге төлөптүг үлүүн киргеннер.

Тыва эки турачыларның тайбың амыдырал-чуртталгазында, дайынчы оруунда, хууда салым-хуузунада истеп шинчилээри чугула чүүлдер эвээш эвес. Ол чүгө төөгүчү эртемденнерниң эвес, а эки турачыларның улуг-биче салгалдарының база херээ деп болур.

Тыва аъттыг шериг эскадронун болгаш танкистерни Кызылдан фронттуге организаастыг үдөп чоруткан, а оларның кижилери бүрүзүнүн хууда дайынчы оруу, фронтунан эглип чанып келгени — бир аңгы төөгү.

Тыва эки турачыларның аъттыг шериг эскадронунун командири капитан Кечил-оолдун ТР-ниң күрүнө архивинде шыгжаттынып чыдар дыңнадыг бижинде мындыг демдегледерни архив ажилдакчылары ажиткан. Ол демдегледерде "... Ковров хоорайга 98 кижилер доктаап дыштанган. Отрядтың ниити составында: 5 кижилер фронттуге орукка читкен, 7 кижилер госпитальда эмнедип чыдар, 7 кижилер тулчуушкуннарга өлүрткен, 39 кижилер Ровно биле Дубно хоорайлар дээш тулчуушкуннарга өлүрткен, 44 кижилер тулчуушкуннарга балыглаткан — госпитальда эмнедип чыдар. Ковров хоорайга артып калган 6 кижиниң бежи фронттуге чоруткан..." деп

бижимелдер бар.

Командирниң дыңнадында мындыг медээлерни номчуурга, фронттуге орукка читкен, госпитальдарга эмнедип чыткаш, эштеринден астыгып калган тыва дайынчыларның дайынчы оруу, хууда салым-хуузу кандыг болганының дугайында айтырыг чайгаар тыптып кээр.

Тыва дайынчыларның чамдызы госпитальга балыгларын эмнедип алгаш, оон үнгөш, өске шериг кезектеринге каттыгып, дайынчы оруун уламчылааннар. Оларның аразында Европа күрүнелерин немец шериглерден хостаарына киржи, Австрия дээш өске-даа чурттарга чедир дайылдажып, Тиелелгени уткааннар бар. Ындыг эки турачыларның бирээзи ТАР-ның эң шыырак мөгелериниң бирээзи Бегзи-Хуурак Хелин-оолович Доңгак.

Сурмичи суур дээш тулчуушкунга немец шериглерниң күштүг халдаашкынына 31-ги полк таварышкыш, аткаарлаар ужурлуг апарган. Полктуң аткаарлаарын немец шериглерден камгалаарына тыва эки турачылар база киришкеннер. Тулчуушкуннарының бирээзинге Бегзи-Хуурак аар балыглаткыш, угаанын оскунган. Ол миннип кээрге, госпитальда чыдар болган. Ону тулчуушкун шөлүндө өске кезектиң дайынчылары үндүрүп эккелгени чаяан болуп, Бегзи-Хуурак дириг арткан. А тыва эки турачы эскадронун камандылаа ол маадырлыгы-биле өлгөн дугайында дыңнадыгы Тываже чорудупканын Бегзи-Хуурак Доңгак кайын билер ийик.

Киев хоорайда госпитальга сегип, оон үнүп кээрге, сержант Бегзи-Хууракты бирги Украин фронтунун 4-кү танк армиязының 29-ку бригадының 3-кү десант батальонунун салбыр командиринге томуйлаан. Шак ынчаар оон дайынчы оруу уламчылаан, а тыва эки турачы эскадронун дайынчыларының хөй кезии төрөөн чуртунче фронтунан чанып келгеннер.

Танк десантызының салбыр командири Бегзи-Хуурак Румынияны хостаашкыш, Венгрияга 1944 чылдың октябрь 22-де тулчуушкунга база катап балыглаткан. Миннип кээрге, база-ла госпитальда чыдар болган. Бо удаада дыка аар ба-

лыглаткан, ынчангаш Сочи хоорайда госпитальга ону эккелген. Эмчилер ону 5 ай дургузунда каш катап кезип эмнеп каарга-даа, кадыының байдалы нарын боорга, Бегзи-Хууракты дайынчы шериг эрге-хүлээлгеден хостаар деп шиитпирни үндүргеннер.

1945 чылдың чазын Бегзи-Хуурак Доңгак аалына чанып келген. Бир эвес тулчуушкуннарының бирээзинге ол амытынындан чарылган болза, оон дайынчы оруу, эрес-маадырлыг чоруу билдинмес болуп артып каар чыгы-ла.

"Украинаны хостаар дээш, тулчуушкуннарга маадырлыгы-биле өлгөн дайынчыларга тураскаал Погорельцы суурда бар. Оларның аттарын ол тураскаалга сиилбип бижээн, ында мээң кырганаачам Бегзи-Хуурак Доңгактың ат-сывы база бар" — деп, фронтчунуң уйнуу Аяна Бюрбю бижээн. Тыва эки турачыларның тайбың болгаш дайынчы оруун шинчилээри, ат-алдарын төөгүгө арттырып каары оларның ажы-төлүндө, амгы салгалдарында дыка хамааржыр деп чүве бо чижектен билдингир-дир.

Европа чурттарын немец фашистерден хостаар тулчуушкуннарга киржи тургаш, эрес-маадырлыгы-биле өлгөн, өске черге орнукшуткан дайынчылар тыва эки турачыларның аразында бар. Би-Хем чурттуг эки турачы, танкист Биче-оол Маспык-оолович Байкара Румынияга тулчуушкуннарының бирээзиниң үезинде танк иштинге өрттөтүп калган. Ону Румынияны Яссы хоорайның чоогунда Сиганец деп черде хөөржүткен.

Боттарының үезинде Тывага ат-алдары алгыч чораан мөге Доңгак Бегзи-Хуурак, совет-партия ажилдакчысы Таржа Тонгак Хорун-оол дээш өске-даа эки турачыларның юбилейлерин элээн делгереңгейи-биле демдегледип эрттирип келген. Чонга ат-сураа нептереңгейи-биле билдингир эвес тыва эки турачыларның ат-сывы тураскаалдарда сиилбиттинген. Чөөн-Хемчик кожуунун Чыргакыдан Белекей Тонгак Сүлдем, Бай-Тайга кожуунун Шындазындан Чудурукпай Иргит Эртине, Чаа-Хөл кожуунун Урбунден Будуге Тонгак Хунажык дээш ниитизи-биле 24 эки ту-

рачы дайынчыларның 2021 чылда мугур 100 хары.

Оларның чамдызының дугайында элээн билдингир, өскелериниң дугайында чүүлдер кыска, чүгө ат-сывы билдингир болуп артып калган эки турачылар база бар.

Архив документилери, массалыг информация чепсектери дамчыштыр билдингир апарган дыңнадыгларны эдерти тыва эки турачыларның чамдызының амыдырал-чуртталгазын, дайынчы чоруун, тайбың ажы-ижин билип алыр арга база бар. Оларның дугайында документилерде, даңзыларда бот-боттарына дүүшпес, карышкык медээлер барын, эки турачыларның ат-сывын, төрүттүнген чылы аңгы-аңгы кылдыр айтканын база шинчилекчилер демдегледип турарлар. Чижээлээрге, "За отвагу", "За доблесть" медальдар-биле шаңнаткан эки турачы Маады Тырышкакович Байырың төрүттүнген чылын документилерде болгаш дыңнадыгларда 1920 азы 1921 чыл кылдыр демдеглээн. Оон ады база аңгы-аңгы кылдыр бижиттинген: Маады азы Павел. Дайын соонда Би-Хем кожуунда "Кызыл тараачын" совхозка ол ажилдап чораан, "Тыва АССР-ниң мал ажылының алдарлыг ажилдакчысы" хүндүлүг атты аңаа тывыскаан.

Тыва Арат Республиканың 100 чылында мугур 100 харлыг болур тыва эки турачыларның дайынчы ат-алдарына база мөгөйип турар бис. Черле ынчаш, эки турачы чаңгыс чер-чурттугларывыстың дайынчы оруу, оларның хууда салым-чолу ам-даа ханын шинчилеттинмээн деп болур. Чижээлээрге, капитан Кечил-оолдун дыңнадыг бижинде "5 кижилер фронттуге орукка читкен" деп демдеглединге хамаарыштыр шинчилеп дугайында билип алыры амгы болгаш келир үениң салгалдарына солун болуру чугаажок.

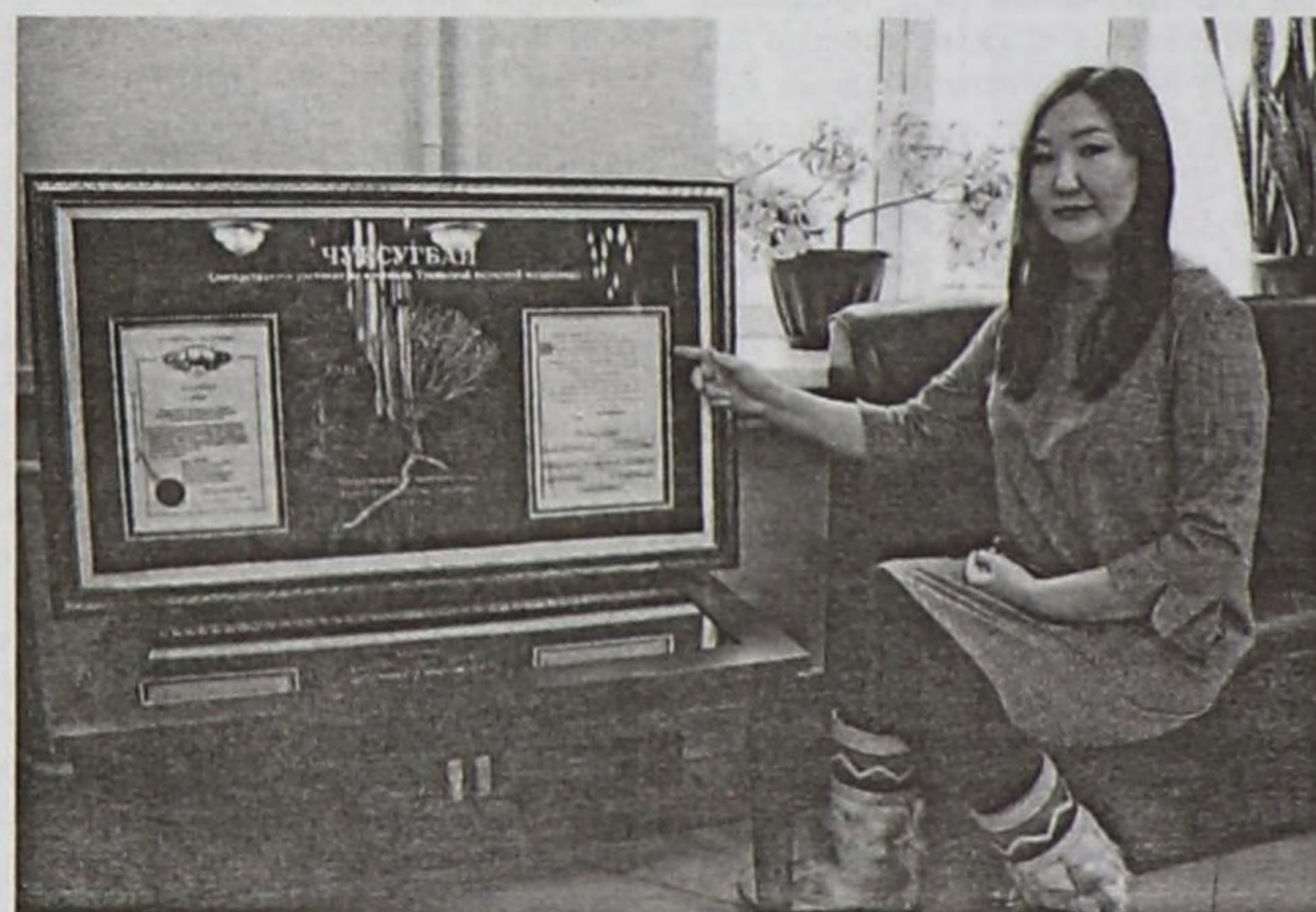
Кызыл хоорайда Тиелелге шөлүндө тураскаал самбыраларда ат-сывы сиилбиттинген тыва эки турачы бүрүзүнүн дайынчы болгаш тайбың намдар-төөгүзүн шинчилеп каар болза, оларның ат-алдарына оон артык ыдыктыг мөгөйг чок болгу дег.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

ЧУКСУГБАЙ — АМЫ-ТЫННЫҢ ДАЗЫЛЫ

Республиканың медицина-социал айтырыгларының эртем-шинчилел институтунун аныяк эртемдени Сайзана Салчактың чуксугбай эм оят дугайында эртем ажылы 2019 чылда Тываның Баштыңының аныяк эртемденнерин деткир грантызынга төлөптүг болган.

Аныяк эртемден "Ferulopsis hystrix (Bunge) Pimenov (эм ойттуң тыва ады чуксугбай) дазылының антиоксидантылыг шынарын шинчилээри" деп эртем ажылы дугайында тайылбырлаан: "Чуксугбай — Тывада нептереңгей эм ойттарының бирээзи. Ол колдуунда Сибирьниң девискээринде, Тывада Тес-Хем, Эрзин кожууннарда база кожа Моолда өзүп турар. Бурятияның болгаш Моолдун эртемденнери бо эм ойттуң химиктиг тургузуун шинчилээн түңнелинде, моол чуксугбайның эм шынары эң күштүг болган. Бистиң Тываның эм ойдунуң тургузуу моол чуксугбайга чоок болуп турар. Чуксугбайның тургузуунда кумариннер бар, олар ыжыктарга, хуулушкунга, дегдириштинге удур бүдүмелдерлиг, олышкыш организмниң аарыгга алыспас болгаш аңаа удур демисежир, аргазын күштөлдирер. Тывалар бо эм ойтту шаандан тура ыжык болгаш өкпе аарыг-

ларына, балыглар экиртиринге ажылап чораан".

Сайзана Салчак республиканың медицина-социал айтырыгларының эртем-шинчилел институтунда ажилдап турар. Ол Красноярскиниң күрүнениң медицина академиязының доозукчузу. Академияны

дооскаш-ла, Тываның Кадык камгалап яамызының судмедэкспертиза бюрозунга гистолог эмчи болуп ажилдаан.

2016 чылдан тура эртем-шинчилел институтунда ажилдап эгелээш, Ажыг-Суг аржаанын шинчилээр ажилды чоруткан. Ижин-шөйүндү аарыглары, оон

иштинде ижин оюлганнын эмнээринге Ажыг-Суг аржааны дузалаар дээрзин оон шилилелдери бадыйкаан. Аржаан-биле чедишкениң ажылының түңнелинде, аныяк эртемденни Россияны эртем-нер академиязының салбырының Сибирьде эксперименталдыг биология институтунун эртемденнери аспирантурага эртем-шинчилел ажылын уламчылаары-биле чалаан. Тываның эм ойттары Сайзана Салчактың диссертация ажылының кол өззү болган.

Аспирантурага өөредилгезиниң бүдүн чартык чылында ол 14 эртем ажилдарын парлап үндүргөн. Делегей болгаш Россия чергелиг конференцияларга илеткелдерни кылган. 2018 чылда чуксугбайдан антиоксидантылыг, хуулушкунга удур эм үндүрүп алырының аргазының херечилел бижин (патент) алган.

Сайзана Салчактың шинчилел ажылы чуксугбайның дазылында кылган ханды кижиниң организмниң кырырын оожургадырынга дузалаар дээрзин көргүскөн. Ынчангаш-ла чуксугбайны эң ховар болгаш тывызык эм ойт, амы-тынның дазылы дээрли аңаа эвес.

А. СОЯН.

Арслан АРАКЧААНЫҢ тырттырган чуруу.

Күш-ажылдың кижизи

КҮСКҮ СЫРЫННАЛ

(Акывыс Чылбаа Хелеевич ООРЖАКТЫҢ дугайында сактыышкын)

Мен, Боуян Хелеевна, кады төрзэн дунмам Чудур Хелеевна-биле бир-ле хүн соңга баарында стол артында тапты кончуг удур-дедир олурупкан, аравыста аажок хөөрөшкен олур бис. Оон көзенек өттүр даштын ыяштарның аай-дедир эстензэн сарыг бүрүлерин карак салбайн кайгап олура, кайы-выс-даа ыт чок бардывыс. Шып-ла шыпшың.

— Акывыс бодалымга кирер, ол кончуг-ла кижизиг кижичораан, аа? — деп, хенертен өрзэл иштиниң ыржымын мен үрөп, чугааланы бердим.

Ч.Х. Ооржак өөнүң ишти
Ирина Ивановна-биле.

— Кай, сен акымның дугайында бодап олурдун бе, уруг? Кандыг кончуг кижичораан демеи боданып олурган кижичораан — деп, дунмам Чудур Хелеевна элдесинип чугаалады.

— Ойт, та, уруг. Шынап-ла, акым дугайында бодап олурдум. Сарыг бүрү үези ышкыжыл. Ооң кадында удавас каш хонгаш акывыстың төрүттүнген хүнү. Артында юбилейлиг, аравыска чораан болза, 85 харлаар.

— Ийе, сарыг бүрү үезинде черле ыңдыг! — деп, дунмам бадыткап кагды.

Ооң соонда кайывыс-даа акывыс Чылбаа Хелеевич Ооржактың дугайында сактып, ооң амыдыралының аргамчы дег шөйлүп эрткен оруктарын шуудуп, чугаалажы бердивис.

Чылбаа Хелеевич Ооржак 1936 чылдың октябрь 22-де Тыва Арат Республиканың Чөөн-Хемчик кожуунунун Алдан-Маадыр сумузунга бөдүүн арат Сундуй Опанайович Ондарның өг-бүлезинге дун огу болуп төрүттүнген. Кады төрзэн кыс дунмалары Боуян биле Чудур бичии турда-ла ачазы чок апарган. Оларны өскүсүрөтпейн, соңгу адазы Хеле Караевич Ооржак бодунуң ажы-төлү дег азырап өстүрүп каан. Боуян, Чудурнуң соонда Үзүмаа, Майя деп кыс дунмаларлыг болган. Буянның ававыс Ооржак Маңмаа Ондар-ооловна.

1955 чылда Чылбаа Хелеевич Ооржак Чадаананың № 1 ортумак школазын дооскаш, күш-ажылчы намдарын Хөндергей школазынга башкылап эгелзэн.

1958-1961 чылдарда ССРЭ-ниң Чеп-сектиг күштериниң кеззэнге шериг херзэн чедишкенин эрттирген. Оон халажып келгеш, Чөөн-Хемчик кожуунунуң комсомол райкомунга инструкторлап, хостаткан секретарьлап ажилдаан.

1961 чылда акывыс Чылбаа Хелеевичиниң амыдыралына онзагай болуушкун

болган. Ол бодунуң амыдыралының моон соңгааргы оруунга чайынналчак сылдызын тып, кады чурттаар ынак эжи Ирина Ивановна-биле өг-бүлени туткан. Өгленишкен ийи аныяктарның амыдыралче көрүжү чаңгыс болуп, бышкан дээди билигни чедип алыры-биле, Бурятияның Улан-Удэ хоорайда күрүнениң башкы институтунуң биология факультетинче кады дужаап кирип алгаш, өөренип чорупканнар. Дээди өөредилге черин ийилзэ чедишкенин дооскаш, Чөөн-Хемчик кожуунунуң Ийме ортумак школазынга башкылап ажилдай бергенер.

Чоорту Чылбаа Хелеевичиниң ажил-агыжы, эрес-соруктуг чоруун, ооң кижилер-биле эптиг ажилдап билирин үстүкү удуртулга эскерип, ону харысалгалыг ажилче чалаан. 1966 чылда Чылбаа Хелеевич Ооржакты Чөөн-Хемчик кожуунунуң "Искра" совхозунуң партия комитетиниң секретарына соңгаан.

Ол ажилдавышаан, бодунуң политиктиг билин бедидип, 1970 чылда Новосибирск хоорайда партияның дээди школазын дооскан. Бышкан билигиг доозукчуну Өвүр кожунуң ажилдадып чоруткан. Аңаа Чылбаа Хелеевич СЭКП Өвүр райкомунуң баштай килдис эргелекчизи, секретары, оон ийиги секретары албан хүлээлгелерниң чадаларын төлөптиг ажил-ижи-биле бадыткап ажилдааш, кожунуң чонунуң хүндүткелин чаалап алган.

1975-1985 чылдарда Чылбаа Хелеевич Ооржакты Тыва АССР-ниң СЭКП Өвүр райкомунуң бирги секретарына, а 1985-1988 чылдарда СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретарына томуйлаан.

Чылбаа Хелеевичини республиканың удуртулгазы 1988 чылда Күрүнениң чаа тургустунуп турар бойдус курлавырлары болгаш экология албан чери — Тыва Республиканың бойдус курлавырларын камгалаарының талазы-биле Күрүне комитетин тургузуп, удуртуп баштаарын дааскан. Ол чаа Күрүне албан чериниң штадын, ооң структуразын тургускан. Чоорту ол албан чери Тыва Республиканың Бойдус курлавырлары болгаш экология яамызы апарган. Бо адырга ажилдап келген чылдарында Ч.Х. Ооржак дуржулгалыг эртемденнер т.э.д. В.В. Бугровский, г.э.д., профессор С.С. Курбатская, б.э.к, профессор Л.К. Аракчаа болгаш республиканың хөй-ниитизи-биле кончуг улуг ажилдарны кылып чоруткан. Ооң бирээзинге 1993 чылда тургустунган "Убса-Нур ыйгылаажы" деп күрүнениң бойдус заповедниги хамааржыр. Сөөлүндө барып 1998 чылда биосферлиг деп статуса, а 2003 чылда ол ЮНЕСКО-нуң Бүгү-делегейниң бойдузунуң Салгал объектизи апарган. Ч.Х. Ооржак ук яамының баштайгы удуртукчузу болуп, пенсияже үнгүжеге чедир ажилдап, ооң төөгүзүңгө арткан.

Чылбаа Хелеевич Ооржак чонунуң хүндүткелин чаалап ап, оларның бүзүрелин шынзыдып шыдаан. Ол Өвүр, Чөөн-Хемчик районнарның чонунуң Көдээ Советтериниң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң, Кызыл хоорай Советиниң депутадына каш удаа соңгудуп келген. Бо дээрже кылып чораан ажылының элп читпези, улус чонунуң хүндүткелиниң демдээ-дир.

Өвүр, Чөөн-Хемчик кожуннарның социал-экономиктиг хөгжүлдесинге, республиканың бойдус курлавырларын болгаш долгандыр хүрээлелди камгалаарын чөптүг ажыглаарының талазы-би-

Чылбаа Хелеевич Ооржак.

ле Чылбаа Хелеевич Ооржактың кириген улуг канчаар-даа аажок улуг.

"Эки кылган ажил, элп читпес алдар" дээр. 1980 чылда Өвүрнүң төвү Хандагайты суурга төөгүлүг болуушкун болган. Ынчан ССРЭ биле Моол Арат Республиканың аразына быжыг харылзааны тутар талазы-биле Моолдун Улусчу-Революстуг партиязының Төп Комитетиниң Чиңгине Секретары Ю.Цеденбалдың бистиң чуртувустун удуртукчулары-биле болган ужуражылгазы бедик деңгелге эрткен. Ону СЭКП Өвүр райкомунуң бирги секретары Ч.Х. Ооржактың баштааны организастыг комитет билдиги эрттирип шыдаанын амга чедир ону билер кижилер бо-ла сактып чугаалажыр. Чылбаа Хелеевичиниң көдээ ажил-агы адырына, ооң бойдус курлавырларын, долгандыр турар хүрээлелди камгалаарын чөптүг ажыглап турганы дээр ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң 1986 чылдың июль 17-де Чарлыын езугаар "Хүндүткелдин Демдээ" орден-биле база "Күш-ажылдың хоочуну" медаль-биле шаңнаан. Аңаа 1996 чылда "Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы" деп хүндүлүг атты тывыскан. Ол ышкаш Ч.Х. Ооржак хөй санныг шаңналдарның болгаш Хүндүлел бижиктерниң эдилекчизи.

Хостуг үелеринде Чылбаа Хелеевич шыдыраа ойнаарына дыка ынак. Ол янзы-бүрү деңгелге эртип турган шыдыраа маргылдааларының доктаамал киржикчизи болгаш хөй санныг тиелекчизи. Шыдыраа оюнун хөгжүдүп, сайзырадырына кириген ачы-хавыязы дээр, 1995 чылда "РСФСР-ниң спортунуң хоочуну" деп хөрөк демдээ-биле шаңнаткан.

Кандыг-даа ажилдарга ажилдап тургаш, акывыстың бөдүүнүң, чону-биле чоогун, олар-биле сырый ажилдап чораанын, ол чылдарда кады ажилдап турган кижилер бо-ла биске сактып чугаалаарга, дунмалары, биске, төрөлдөргө дыка-ла өөрүнчүг чораан.

Акывыстың чуртталгазында эң-не улуг чоргааралы — өг-бүлөзи. Ол кады чурттаан өөнүң эззиниң идегелдиг чөлөңгичи, ожукуң үш дажы дег оолдарының үлегерлиг адазы, дөрт ачыларының ынак кырган-ачазы чораан. Акывыс Чылбаа Хелеевич өг-бүлезиниң шупту кежигүннеринге: өөнүң эззинге, оолдарына, кенээттеринге, ачыларына дыка ынак, оларны аажок хүндүлээр, чаптаар, чассыдар. Чогум-на ооң ыңдыг бүдүжү-биле уруглары ада-иезиниң чоргааралы болуп, шупту эртем-билиг-лиг, мөзү-бүдүштүг, Тываның төлөптиг

төлдери болуп чурттап чоруурлар.

Улуг огу Мерген Чылбаевич Ооржак — кызыгаарлаттыг совет шериглерниң составына кирип, интернационалчы шериг хүлээлгезин ак-сеткилди-биле күүсеткен афган дайынының киржикчизи. Алды ай Афганистанга эрткен шериг хүлээлгезиниң үезинде хөй катап шериг даалгаларны күүседип, тайбың чурттакчыларга чедер чүөктерни үдеп, душманнарга таваржып, олар-биле сегиржи алышкынга кирип келген. Ол сегиржи алышкыннарның бирээзинде будунче аар балыглаткаш, каш удаа кезишкенин, баштайгызын — Кабулга, ийигизин — Ташкентиге, оон артканын — Ленинградка эрткен. Мерген "Кызыл сылдыс" ордениниң эдилекчизи. Таптыг сегивзэн балы турза-даа, бодунуң турасоруу-биле Мерген спортчу хевисче үнүп, бодун дадыктырып, уругларның спорт школазына инструктор-тренер башкы болуп ажилдап келген. Ол Москвада күрүнениң Ленин орденниг төп күш-культура болгаш спорт институтунуң тренер факультетиниң доозукчузу. 1990-2007 чылдарда уругларның И.Ярыгин аттыг спорт школазының улуг тренер башкызы, директорнуң оралакчызы. 2007-2010 чылдарда Тыва Республиканың Чазааның кежигүнү — Тыва Республиканың күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң директору бедик дужаалга ажилдаан. Амгы үеде ТР-ниң Олимпийжи курлавырлар училищезинде тренер башкы болуп ажилдап турар.

Ортун огу Айдын Чылбаевич Ооржак ТР-ниң Бойдус курлавыры болгаш экология, ТР-ниң Көдээ ажил-агы яамыларына, Тыва Республиканың Чазаанга харысалгалыг албан-дужаалдарга ажилдап турган. Амгы үеде республиканың ДОСААФ шугумунда башкы.

Бичии огу Маадыр Чылбаевич Ооржак бичизинде-ле озал-ондакка таварышкаш, чок апарган.

...Ханы бодалдарга алзыпкаш, ийилзэ акывыстың эрткен чуртталгазын бичии үениң иштинде эргий бодай кааптывыс. Акывыстың мөзү-бүдүштүг, оожум топтуг чаңы, бодамчалыг чугаазы сагыштарывыска кирер-дир. Бис, угбашкылар, соңга көзензэниң артында күскү бойдусту кайгап олура, акывысты сактып, аңаа иштивисте мону чугаалап ор бис: "Дыка-ла төөгүлүг-дүр силер, акый! Тыва Арат Республика үндезилеттинип тургустунганының соонда, 15 чыл эрткенде чырык черге бодараан-дыр силер. Чурттап эрткен чуртталгаңарда ооң бурунгаар хөгжүлдесинге бодуңарның чогуур төлөптиг үлүүңерни кирип каан силер! Ам силерниң оолдарыңар, оларның ажы-төлү — силерниң салгалдарыңар орууңарны төлөптиг уламчылап чорлар. Төрзэн ыдык чериңер — чаартылгалыг Тыва Республикаңар бо чылын 100 харлап тур. А силер 85-теп, бистиң аравыста дириг ышкаш демдеглеп тур силер! Бисти кырывыстан хайгаарап, караптап чор силер. Бистиң сагыжывыста кезээ мөңгөде дириг силер, акый!"

Бистиң бо чугаавысты деткээн дег, соңга көзензэн өттүр даштын кудумчуда күскү бойдус ыяштарда ам-даа арткан, кудумчуда тоглап дүшкен бүрүлөр алдын сарала апарган күскү хүннүң шонуп эргелеткен чырынга улам өңгүр чайынналып көстү-дүр.

Боуян МОНГУШ,
Чудур ОНДАР.
күш-ажылдың хоочуннары.
Кызыл хоорай.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

«ТЫВА» ДЕП АТ ЧОРГААРАНЧЫГ!

Тываларның «Тыва» деп ады кайыын укталганын «Тываның төөгүзү» деп номнуң эрги, чаа үндүрүлгелеринде, тыва-даа, орус-даа эртемденнерниң ажилдарында хей катап бижээн. Ынчалза-даа ол шуут-ла «Тыва» деп ат кылдыр биживээн. Ол ажилдарның шуптузунда Тыва деп аттын тывылганын хамаарыштыр чаңгыс янзы-биле «Тыва», «Тува» деп ат Чөөн Саян дагларында 1-ги муң чылдың ортаа үелеринде (500-600 чылдар үези) чурттап чораан Дубо (Тубо) деп чоннуң адындан укталган, сөөлүндө барып Тываның девискээринге чурттап чораан шупту аймак-сөөктерниң ниити ады апарган деп бижип турар.

Чижээлээрге, «Тываның төөгүзү» деп номда мынча деп бижип турар: Тыва чоннуң ады эң бир дугаар көстүп кээрде, Суй (581-618 чылдар) болгаш Тан (618-907 чылдар) Кыдат династияларның чылдар бижилгелеринде «Дубо» азы «Тубо» деп көстүп келген. Ол Енисей хемниң үстүү талазында чурттап чораан чамдык аймактарның ады турган деп бижип турар. Оон аңгыда, төөгү эртемденнериниң ажилдарында бижип турары-биле алырга, ол Тубо деп атты шупту Тывага чурттап чораан аймактар чаңгыс чон кылдыр каттыжып турарының үезинде (чамдык эртемденнер XVIII чүс чылдың эгези, а чамдыктары XVIII-XIX чүс чылдар деп санап турар) чоннуң ниити ады кылдыр хүлээп алган. 20 чүс чылдарга чедир безин тываларны: ойраттар (арга чоннуң чурттакчылары), уранхайлар, сойоттар деп Тываның девискээринге дайылдажып, чурттап чораан өске аймактар адап чорааннарын билир болгай бис. 1921 чылда ТАР тургустунган соонда, «Тыва» деп ат СССР-ге, Россияга, чамдык даштыкы чурттарга билдине берген. Ынчалза-даа ССРЭ үезинде чамдык чон «тыва» деп атты билбейн чорааннар. Кажан 1970 чылдарның эгезинде шериг хүлээлгем эрттирип тургаш, орус-даа, өске-даа чоннуң оолдары кайыын келгенимни айтырарга, «Из Тувы» — дээримге, өскээр дыңнап, билип алгаш: «Из Тулы, из Туры?» — деп, айтырарлар чораан.

Мону чүге бижип турарымны чамдык улус херекке албайн турарлар бар бооп чадавас. Тыва деп чонумнуң адынга чоргаарланып, хүндүлөп чоруур болгаш, бижип турарым ол. Чүге дизе чамдык аныяк-даа, улгады бергеннер-даа тывалар бот-боттарын бакташкан, сөглөшкенин интернет четкиден номчааш, кайгап, хомудааш, сагышсырааш, бижип олурарым ол.

Амгы XXI чүс чылдарда «Тыва» деп атты бүгү делегейниң чону биле берген дээр болза, частырыг чок. Ол атты тыва кижилер боду непередип, алдаржыдып чоруур. Чүге дизе тыва кижилер каяа-даа чурттап, ажилдап чорза, тыва болуп артып калыр. Олар тыва чонну алдаржыдып, хей-аадын көдүрүп чоруурунга чоргаарланмас аргам чок. Бис оларның тыва чонга эки кылган ажилын билбейн, бир-ле адааргак кижиниң сөстөрүн катчып, алдарлыг тываларыны бактап, сөглөп турарыны дыка хомуданчыг-дыр.

Чижээлээрге, Россияның Маадыры Сергей Шойгу таптыр билип албайн багай сөстөр-биле сөглөп, куду көрүп чоруур улус барын көрдүм. Бир-ле өске омак-сөөктүг кижиниң солунун номчааш, ону өттүнүп, маадырыны солун-сеткүүлге, интернет четкиге суг бижип турары дыка хомуданчыг-дыр. Сергей Шойгу дээрге тыва кижилер ышкажыл,

Күжүгет деп төрөл бөлүктен укталып, Россияның Чепсектиг Күштериниң сайыдынга тыва кижилер олуруп алгаш, Россияны, Тываны камгалап, баштап чоруур дээрге, канчаар-даа аажок алдар-дыр. Ол кижиден «Тыва» деп ат делегейге билдине берген.

Тывазын ол бодап, дыка хей эки чүүлдерни кылды. Тывага шериг кезээн тургузуп, дыка хей тыва оолдар шериг хүлээлгезин эрттирип, ажилдарлыг, бажыңнар-биле хандыртынып, ажи-төлүн азырап, амыдырап-чурттап чоруурлар. Президентиниң Кызылда кадет училищезинде база дыка хей оолдар, уругларыны өөренип чоруурлар. Бир чыл бурунгаар хоочураан аарыгны эмнээринге хей ажил-чорудулгалыг төптү тудуп кылдырткан. Ында дыка хей чон кадыын эмнедип чыдарлар. Бир эвес ол төп чок турган болза, аарып турар хөөкүй чон, спорт залдарга, школаларга шала кырынга чыдып алган эмнедип турар чадавас. Ам аарып турар чон бо чаа ажиттыгнан төпке эмненип, Сергей Күжүгетович Шойгуга четтиргенин илередип турарын дыңнааш, бижип олурарым ол.

Ам спортче эглип көрээлиңер. Бистиң тыва оглуvs Артас Санаа Тывалардан бир дугаар Олимпий оюннарының хүлэр медалын чаалап алды. Ол база дыка улуг төөгү, тыва оглуvs өске чуртка баргаш, аңаа чедиишкинниг белеткенгеш, алдар-атты чаалап алгаш, Тываның адын делегейге кайгаткан. Оглуvsу база-ла багай сөстөр-биле интернет четкиге чамдык аныяк-өскеннер чүү деп-даа бижип турар. Безин чадаарда, кады чурттап олурар ынак эжин, ажи-төлүнүң авазы, өөнүн иштин бижий бээрге, кайгап ханмас мен. Та, канчап барган чон бис!

Тывавыстың Чазак Даргазы турган Шолбан Валерьевич Тываның хөгжүлдезинге губернатор төлөвилели-биле база эки чүүлдерни кылган болгай. Аныяк-өскеннер мал ажилынче кирип, ээн кагдыгач черлерде, ховуларда Тываның девискээрин көөргө, кыштагларны туткаш, амыдырап-чурттап турарлар дыка көвей, өөрүнчүг. Чижек кылдыр мону бижип, кирип каарга чедер. Ам база тыва кижилер төөгүнү Россияның иштинге ажитты. Барып-барып Россияның Күрүнэ Думазының даргазының ора-лакчызы апарган. ССРЭ, Россияның иштинге тыва кижилер кажан-даа улуг дужаалдарга олуруп чорбаан, бо дээрге тыва чоннуң төөгүзүнге артып калыр.

Үстүндө чүүлдерге үндезилеп, тыва кижилер каяа-даа чурттап, ажилдап чорааш, демей-ле тыва болуп артып калыр. Болар тываларның адын делегейге алдаржыдып чоруур дээрге, тыва кижиниң хей-аады көдүрүп чоруур-дур. Ынчангаш бис, тыва чон, чаңгыс чер-чурттугларыны каяа-даа бактавайн, харын-даа оларны деткип чоруур болзувусса, бистиң ажи-төлүвүстүң келир үеде чуртталгазынга, олардан үлегер-чижекте ап, амыдырап-чуртталгазынче шын эки орукту углап чоруурунга аажок ажиттыг деп бодап чоруур мен.

«Оолдуг кижилер оя сөглээр, кыстыг кижилер кыя сөглээр» дээр болгай.

Тыва чонувустуң саны дыка эвээш, 250 муңдан ашпас, ынчалза-даа салым-чаянныг оолдар, кыстарыны өзүп чоруурлар. Тывалар бот-боттарыны бактажып чорбайн, ажи-төл-деривисти эки кижизидип, келир үезин бодап чоруур болзувусса, олар аас-кежиктиг, тыва чонун Сергей Шойгу, Артас Санаа, Шолбан Кара-оол олар ышкаш Тывазын алдаржыдып, аас-кежиктиг чоруурунга бүзүрээр мен. «Тыва» деп атка чоргаарланып чоруур мен.

Сергей ОЮН.

ТЫППАЗЫ ЧОК ТЫВА ДЫЛЫМ

Өскөн-төрзүн чуртун магадап, ыяңгылыг ырлап, сарыналдыр сыгытып, дарлал-кинчи адаанга өлүп төнмээн, төрзүн черин кагбаан, төөгү шагдан уран дылдыг, эрес-дидим, шыдамык дээш-ле төөгүлөп сургап чораан кырган-ачам сургаалы үндезинниг болуп артканын билип чору мен. Школага ажи-төлге боттарының дыл-домаанга хумагалыг, эвилең-ээлдек болурун чедип алырын күзөп, туржуп-даа чордум.

Өскөн-төрзүн черим Тан-ды эдээ орус суурларлыг, орус школаларлыг турган. Кажан тыва дыл шактарын кызырып, оон кадыг демдектерлиг сөстөрнү эвээжидип каапканда, тыва сөстөрнүң шын адалгазы сагыттынмастаан болгай. Школага өөренип эгелээнимде «Кызыл коьш» деп шүлүктү эки сактып чордум.

Тыва дилынысты школа назы четпээн чаштарга бо 2021 чылын өөредир дей бергенинге өөрүвес аргам чок.

XXI вектиң эгезинде чоннуң ажил-амыдыралы улуг берге-дээшкенине турда, өзүп турар чаштар, аныяктар ном номчувайн турган. Ол үеде пенсия назы чеде берген турзумза-даа, орус чоннуң эң-не бөдүүн тоолдарын тып, тыва дылче очулдуруп, «Хөглүгбейлер бүлөзи» деп номну үндүрдүм. Кожууннарже тарадыр сорулга-биле, Тываның Өөредилге яамызы-биле дугуржуп, муң тиражыг номну тарадырын чедип ап, ажи-төлүм-биле эмилежиб тургаш, типография өртзүн төлөп алган бис.

Өөредилге яамызынга үр үеде ажилдап чораан, ол үеде халажы берген П. Морозов сайыт-биле харылзажып алганымның түңнелинде, кожуун бүзүрүңге ном тараттына берген чүве.

Мээң ачам элдептиг кижилерниң бирээзи чораанын ам-даа катап-катап сактыр мен. Өөвүске моол номнар барын көрүп өстүм. Акыларым номчуп чораан. Доржат акым хой када-рып чорааш, ол үжүктөрнү харга бижип өөренип, меңээ көргүзүп, айтып берип-даа турду.

Ам бо үеде эртем чедип, билиглиг кижилер болуру ооң бодундан хамааржыр сайзыраңгай үе келгени магалыг-дыр. Тыва кижилер

бодунуң төрзүн дилын билбези, ону үнелевези чаржынчыг.

Чижээлээрге, мээң хей кады төрзүннерим аразында бир чаа-вам чаңгыс уруун чүгле орус чугаага өөредип, бисти уруу-биле орустажып чугаалажырын негеп чораан. Үе эрткен. Акы-чаавам ам чок. Дуңмавыс шагда-ла улуг кижилер болу берген. Ынчалза-даа тывалап шыдавазындан эпчок-сунар хевирлиг, бистен хоорук, чааскаанзыргай. Мону бодум кандыг-даа байдалга чорааш, бо-ла бодай бээр мен.

Бо сайзыраңгай үеде кижилер чүнү-даа көрүп чоруур боор-ла-дыр.

Сайзыралче базым шапкынчып турда, «Друг» деп кафе адын тыва дылче очулгазын «Өңнүк» деп сөстү «Оннук» деп бижип алганын көрдүм. Ол чүл? Ол-даа орустаар, тыва дылды үнелевес, бо үениң аныяктары деп көрүп эртим. Ол аныяк кижилер словарьдан көрүп, шын бижип каар турган.

Өзүп орап ажи-төл орустаар угааны-биле төрзүн дилын тоовазы хомуданчыг-дыр.

«Тува за новые решения» деп орус солунда бижип турар. «Тыва за новые решения» деп чүге орустап болбазыл? «Тува» деп орусчуткан. «Тыва» деп адаарын быжыглап алган эвес бис бе? Республика Тыва деп аан.

«Я еду в Улан-Уду» деп бир дарга чугаазын дыңнадым. «Я еду в Улан-Удэ» деп орустап чугаалап болгу дег. Чамдык дылдарда мужской род, женский род чогуу тоовас дарга дыңнааным ол бе?

«Тывы» деп орустап турарын база дыңнаар мен. Атты өскертпейн, «Тыва» дээр эвес-ле. Бис аныяк-өскенниң мурнунга шын чугаага, бижилге-ге үлегерлиг болзувусса, ол аныяктар чоорту-даа болза, чаңгыгып өөренип ужурулгудзун күзелим-биле бижип олур мен.

Орус дылды чазыг чокка өөренигеш,

Ораннарга хостуг ухар зир боор сен — деп бисти өөредип турар. Ол — төрзүн тыва дилын тоовастап, утгунтары эвес болгай. Төөгүм сөглээр, төрзүн тыва дилым утпаан мен.

Лидия СААЯ,
Тыва дыл болгаш чогаал-
дың хоочун башкызы.

ИДЕПКЕЙЖИ ООЛДАР

Эрзин кожуунуң Мөрөн сумузуңуң чоогунда Дугандыда пилорамада ыяш дилдирип ажилдап турар оолдар бар. Олар эртен эртеден кежээге чедир шалыпкын ажилдап турарлар. Кымнарыл ол дээрге Аржаан Хүдер, Саян Кушан, Адис Дирчин олар-дыр. Пилораманың даштын көөргө безин, арыг-шевер, богун дораан аштап-арыглап кааптарлар. Чоннуң хереглээн тудуг материалдарын саадатпайн, дораан кылып бээрлер-дир. Чонувус ол материалдар-биле кажаларын чараштыр кылып ап турары өөрүнчүг. Олар Мөрөн школазынга база дузалажып турарлар. Ынчангаш моон-даа соңгаар эки ажилдарын күзедим.

Чечекмаа САДИ,
ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы.
Эрзин кожуун, Мөрөн сумузу.

ДҮРҮМНҮ ШЫҢГЫРАТСА

Сүт-Хөл кожуунга көвей те-чуңма кырып өлүрген караа тотпастаан төтчеглекчи өлүрүкчүлөрнү бодап кээрге, кижиниң кылы хайныр. Бо шагда боомонгулуг кижилер саны аң-менден көвей-дир. Тайгасынга чорааш, элеш-караш дээр дириг амытан безин көрбөс чорду.

Төтчеглекчилер аң-мең көргөш, чүгле өлүрерин бодаар. Чүге кээргээр сеткил чок чон бис. Кыс аңны боолап каарга, чанынга элеңнээн-теңдиннээн чаш төлү бар болган дээр. Ону база өлүрүп алыр. Ындыг таварылгада, караа долуп чадай бергенде, бурган мурнунга амы-тыны-биле санажыр чүве дээн. Ол шын.

Аң-меңни ынчаар кырап чүве болза, тайга-сынга

дириг чүве артар бе?

Заповедник, зоопарк база ажыглап билбес-тир бис. Чараш тыва дилгилеривис кайыл? Төндүр өлүргөн.

Тускай хоойлу-дүрүмден үндүрзе, кым чүнү өлүрер-дир, ооң бажын диригге тургузуп, тайгасынче салзын. Торгаалы база төлезин. 4-тү өлүрер болза, 10 чылга кара-бажыңнадыр. Чүге ындыг дүрүмнерни үндүрүп, шыңгырадып болбазыл.

Бистиң суурга 20-30 дилги дээш өске-даа аң-мең арттырбас улус турган. Олар 50 хар четпейн чорааш, чок апардылар. Өй-чижек чок аң-мең, мал-маган өлүрер кижилер амы-тыны-биле санажыр. Ол чүүл амыдыралда бар.

Тывага хоойлу-дүрүмнү шыңгыратса кандыгыл?

Мария ТЮЛЮШ.

Шагаан-Арыг хоорай.

Чогаал арны

Кайгамчыктыг салым-чаяан

ТЫВА УЛУСТУҢ ТООЛЧУРГУ ЧУГААЛАРЫ

ЧЕЛЭЭШ КЫРЛААН СЫЫН

Бии-Хемде Сыын-Тайганың Ортаа Көк-Бутка бир аңчы аңнап чораан. Даг ажилдыр кезек кара булут үнүп келгеш, чаъстай каапкаш, чеди өңнүг чөлээш тыртыпкан. Чөлээштиң бир херели аңчының олурган чериниң баарында Караңгы-Оюк деп черниң көшкөзүндө кээп үскөн. Ол черден онзагай чараш хевир сынны он сес адыр өл мыйыстыг сын самнап үнүп келген. Шынап-ла, сынның чараш деп чүвези хола-биле шуткуп каан-на чүве, мыйыстары алдынналдыр херелденип турар.

Сыын аяң шөлчө үнгөш, кезек долгандыр маңагылаан соонда, бажын өрү алзы көдүргөш, чөлээшти кырлап үнүпкен. Чөлээштиң ортузунда өңнү өрү сыын кырлап бар чорааш, көзүлбейн барган.

Аңчы ол сынның көргөш, сыын-даа аңнавайн, аалынче чанып келген. Ол-ла хевээр ол аңчы сынчы боо углаваан.

ЧҮГЕ СЫЫН-КУРТ ЧЫЛАН-БИЛЕ КАДЫ ӨЛҮР БОЛГАН

Шаанда дириг амытаннар хоран үлөжип турда, чылан биле улуг-ээрэмчик хөйүнү апкаш барыптырлар. Улуг-ээрэмчик сыын-курттуң үлүүн база алгаш барган иргин.

Сыын-курт аңаа хорадааш: — Чылан биле улуг-ээрэмчик шаккан черге кезээ мөңгөдө дуза чедирип чоруур мен! — дээш, барган чүве-дир.

Ол-ла өжээннешкен олчаан сыын-курт, чыланчы мойнундан ызырып алгаш, кады өлүр амытан болган чүвө иргин.

САРЫЛБАЙ АҢЧЫ

Сарылбай деп бир аңчы кижил чораан. Даңгаар-ла аң-балык, ай-шеңне-биле амыдырап, тайгага чондан хоорук чурттап чораан. Үш өшкүлүг, кадайлыг, ийи кыс уруглуг. Аңбалык-биле амыдырап чорда, ийи уруу улуг кыстар болуп өзе берген.

Аңчы ашак бир-ле хүн көөрге, үш борбак ок арткан болган. "Ам канчаар чоор? Үш борбак ок төнерге, ам чүнүң-биле аңнаар, үш өшкүнү дөгөрип чиирге, эъди дораан төне бээрге, ооң соонда ам канчаар боор? Оода мыа үш ок-биле аал иштинге хүнезин тып бергеш, аът-хөл ачылап алгаш, чон аразынче кирер-дир" — деп бодап алган.

Кежээ аңнап чорупкан. Ол кежээ аң адып чадаан. Черге хонган, уйгу-даа чок. "Канчап чон аразы чедиң алыр чоор? Уругларым база ашакка баар четкен болгай. Ам аң өлүртпезе, саадаарымга база берге" — деп бодап чыда хонган.

Эртенинде бир дага кедеп-харап хүнээш, аң-даа көзүлбес болган.

Даг кырынче үне бергеш, баалыкты куду бадып чыдарга,

кара карактыг ак аъттыг, торгу тоннуг, кончуг чараш аныак кыс кижил чүгүртүп келген.

Мендидежиң чугаалашкан: — Аңнап чор силер бе? — деп, уруг айтырган.

— Ийе, уруум, аңнап чор мен — деп, ашак харыылаан.

— Бооң дээр бе? Кайы хире адар силер, ирем? — дээн.

— Дээр-ле боо, тап-биле келзе, часпас мен — дээн.

— Ындыг болза бо баалыкка олур, аң сегиртип берейн, бо аң оруу чер-дир — дээш, аъдын хаккаш чоруй барган.

Оон көөрге, чиде берген. "Кандыг аайлыг чоор?" дээш, уругнуң аъдының турган черин көөрге, изи чок болган. "Бо чүү болду?" — деп, ашак кайгап турда, үш мыйгак маңаңып келген. Тура дүжөр орта, эң улуг кула мыйгакты адарга, чаа дегген, барып ушкан.

Оон көөрге, демги уруг каттырып чүгүртүп олурган.

— Аа, кежээ-ле адар аңчыдыр сен — дээш, аъдын баглап кааш: — Чаа, аңың сой, мен от оттулайн — дээш, от оттулган.

Ашак-даа аңын союп, бузуп, эъдин шиштеп, чилиин сол чип турган.

Демги уругну эът-даа чи дээр-ге, чивес болган.

— Чоруур-дур — дээш, аъттаныпкаш, халдып бар чыткаш, эъи тырткаш, дедир чедиң келгеш: — Сен ам чон аразы кирер деп бодап чоруур кижил-дир сен, ол шын-дыр. Уругларың база улгады берген-дир. Аалыңдан чорупкаш, бир бай кижээ баргаш, аът-хөл ачылап алгаш, чон аразынче көжүп чеде бергеш, байып, сегип, кончуг эки бай амыдыралдыг чурттаар-дыр сен. Ам ийи борбак октуг-дур сен, ам ол чүү боор — дээш, дары, коргулчун берген.

Ашак эъдин чүктеп алгаш, чанып келгеш, кадайын, уругларын эъттедиң кааш, мыйгааның эъдин чүктеп алгаш:

— Чаа, ам мен чорупкаш, аът-хөл чүве ачылап эккээш — дээш, чоруй барган.

Оон ам бир аал чоогунга чедиң кээрге, улуг ак өг турган. Кире бээрге, улуг лама кижил олурган. Мендидежиң чугаалашкан.

Лама кижил: — Кайыын келдиң? — дээн.

— Тайга чурттуг кижил мен, ам чон аразы кирип, ажил кылып, тараа тарып чурттаайн дээш келдим — дээрге, лама шо каап, судур алып көргөш: — Сен-даа эки чурттаар-ла кижил-дир сен, бир кижээ ужурашкан кижил-дир сен, ооңу чугаалап көр — дээн.

Ашак: — Кижээ ужурашпаан мен — дээн.

— Чоп чажырап сен? Чугаалап көр, көжүп чедиң алыр аът-хөл берейн — дээрге-даа, сөглевээн.

Ашак оон чорупкаш, бир бай кижээ келгеш, бодунуң чораан байдалын чугаалааш, аът-хөл чүве ачылаарга, аът, шары берген.

Аалын чон аразынче көжүрүп кирип келгеш, тараа тарып, аът ачылап алгаш, аңнап, амыдырап эгелээн.

Демги уругнуң берген ок, дарызы чүве адарга, дээр-даа кончуг эки болган. Дораан-на малы-даа көвүдөп, байый берген.

Чырык өртемчейден чарлырының мурнуу чарында, кадыының байдалы дыка багай апарган-даа болза:

— Сөөлгү ролюмну ойнаваан мен дээрзинге черле бүзүрөвес мен — деп, Михаил Пуговкин чугаалап чыткан. Чогаадыкчы ажилыңа ооң хандыкшылы ол хире күштүг болган.

Фашисттер Германияның шериглери Совет Эвилелинче халдааш, Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээрге, Михаил Пуговкин үе-черге эштери аныак оолдар-биле фронтту эки тура-биле чорупкан. Тулчуушкуннарның бирээзиниң үезинде будунче ол балыглаткан. Аар-берге тулчуушкуннар үезинде таптыг эмнеттинмээн буду ириңнелип, гангрена эгелээн. Госпитальга эмчилер ооң будунуң гангрена-лаан кезиин сөөгүндө одура кезип кааптар деп баарга, "Кино артизи болур салым-чолумга шаптыктавайн көрүңер" деп чанып эгелээн. Дайын мурнуу чарында киноларга улуг эвес рольдарга ойнап четтигипкен М. Пуговкинниң будун одура кеспейн, эмчилер ооң будунуң эът-кежин кезип эмнеп кааптар аргалыг болганнар.

Агаар-бойдус бораңнаарга, ол буду ыстап, бүгү назыда аарып келген. Алдарлыг артистиң аары чыңгыс ол эвес, чигир аарындан база Пуговкин аарып чораан. Арага ижиң болбас деп эмчилер артиске чеже-даа чагырга, алыс черле омак-хөглүг, эш-өөрү хөй Пуговкин араганы бо-ла ижиңтер чораан.

Кончуг чараш уруг, эрлерниң карактары ону чандыр көрбес, ат-сывы безин бүзүрөлдиг кылдыр дыңналыр артист Надежда Надеждина-биле 1947 чылда М. Пуговкин өглөнип алган. Ынчан ооң ат-сураа аажок алгыдаа эвес, кинога чогаадыкчы ажилы чаа-ла эгелээн аныак артист турган. Хөй киноларга тырттырап күзели шоолуг-ла шуудавайн турарындан ийикпе азы чараш кадайын өске эр кижилерге хүнээштен ийикпе, Пуговкин ынчан араганы бо-ла ижиңтер чаңчыл тып алган. Шак ынчаар артист чоорту каш хонук улаштыр-даа арагалаар апарган.

Надежда Надеждина биле Михаил Пуговкин 12 чыл кады чурттааш, чарылганнар. Уруу бичии Леночка безин ада-иезиниң чарлырынга шаптык болбаан.

Арагалаар багай чаңчыл Пуговкинниң артист салым-

ПУГОВКИН – КОМЕДИЯНЫҢ ХААНЫ

хуузуң шуут буурадып кааптар чыгыы турда, эстрада ыраажызы Александра Лукьянченкога ол дужуп, ооң-биле өг-бүлө тутканы чаяан болган. Олар 30 ажыг чылдар дургузунда ааскежиктиг кады чурттааннар. Михаил Пуговкинниң баштайгы кадайы Надежда Надеждинадан уруу Еленаны база азырап чорааннар.

Александра Николаевна ашааның артист салым-чаяанын бедии-биле үнелеп, бодунуң ыраажы ажилын каап, ашаа театрга болгаш кинога ажилдаарыңа таарымчалыг бүгү-ле байдалды тургузарын кызып чораан. Чогум-на Александра Лукьянченко-биле өг-бүлө тудуп чурттаан үезинде Михаил Пуговкинниң комедия артизи салым-чаяаны чечектелип, "Девчата" (1961ч), "Дайте жалобную книгу" (1965 ч), "Свадьба в Малиновке" (1966 ч), "12 стульев" (1971 ч) дээш өске-даа элээн хөй киноларга тырттырып, артист ат-алдары алгаан, көрүкчүлерниң сонуггалы болгаш хүндүлели ону бүргээн.

Ат-сурагылыг кино режиссеру Георгий Юнгвальд-Хилькевич: "Хөй киноларга көрүкчүлерниң сонуггалың ол "өөкчүгөш" өөк-теп каан" — деп, М. Пуговкинниң дугайында анаа эвес чугаалаан.

Кадайы Александра Николаевнаның ачызында М. Пуговкин арагалаар багай чаңчылын каган, эм оъттар чыырынга болгаш олардан амданың, кадыкшылгага ажыктыг суксуннар кылырынга хандыкшаан. Кино тырттырап черге ол амданың суксуннарны термостарга эккээр, режиссерга болгаш артистерге амзадыр турган.

Аар аарыгдан кадайы чок апаарга, Михаил Пуговкин төнек аары бээр часкан. Ажыг-шүжүгден камгаланыр арганы дилеп, база катап арагалаар апарган. Оон өске аңаа чүү-даа, кым-даа дузалавас кындыр алдарлыг артистке сагындырган.

Александра Николаевна чок апаарда, Михаил Иванович 66 харлыг турган. Чуртталганың кызыл-хүнү өжүп бар чоруур бо назыда М. Пуговкинге кадайының кандыг-даа бергелерин алып эртип чурттаарының дугайында чагыг сөстери дузалаан. Оларны сактып, улаштыр чурттаарының арга-хоргазын дилеп, курорт хоорай Ялтаже М. Пуговкин көже берген.

Ялтага чуртталга белен эвес болган. ССРЭ буступ дүшкен ол үеде артистиң банкыларга шыгжаан гонорар акшазы чайгаарла эстип калган. Хензиг хемчээлдиг пенсия амыдыралдың хереглелдеринге чедишпес болган. Ынчангаш акша ажилдап алырының аргазын бодап, кино төвүн организаастап, ону бодунуң ады-биле адап алган. Пуговкинниң комедия артизи ат-алдары аңаа база дузалааны чугаажок. Кино артистери

дээш өске-даа ат-сурагылыг, чогаадыкчы салым-чаяаның кижилер-биле ужуражышкыннарны, чогаадыкчы кежээлерни кино төвүңге Михаил Пуговкин организаастап турган. Курорттарга, пансионаттарга аалдап барып, ужуражышкыннарны эрттирип, чон ону утпаанынга база өөрүп чораан.

Октаргайны шинчилеп көрүп турар астронавт эртемденер сылдыстарның бирээзин М. Пуговкинниң ады-биле адап, улаштыр тура-соруктуг чурттаар база бир арганы ынак артизинге бергеннер. Чогаадыкчы ужуражышкыннарны азы кежээлерни Пуговкин доозуп тура: "Күзөлдиг кижилер мээң сылдызымга ужул чедиң келиңер, шайлаар бис" — деп чугааларыңа ынак чораан.

Ялтага база бир ынакшылыңа М. Пуговкин дужа берген. Кызыл-хүнүм имирерген, откөс дег сагыш-сеткилим хөмүрерген, күш-шыдалым кошкаган деп санап чораан артист база катап ынакшылы бергенинге боду безин кайгап калган.

"Союзконцерт"-тиң администратору Ирина Лаврова ынакшылың одун Пуговкинниң чүрээңге кысып үндүрүпкен. Пуговкин биле Лаврованың ынакшылыңа хамаарыштыр чугаа-соот яңзы-бүрү болган: оларның чамдыызы Лаврованың оптуг-кажарының, өскөлери ёзулуг ынакшыл дугайында.

Кончуг найыралдыг эжи, кино актеру Александр Абдулов: "Ялта чараш хоорай, аңаа дыштаныр таарымчалыг. Москвага чурттаар херек" — деп өңнүүңге чугаалаан. Ооң сүмелээни ёзугаар Михаил Пуговкин биле Ирина Лаврова Москваже көже бергеннер.

Москваның Сокольники де-вискээринге ийи каът, тулган эки, алгыг-делгем улуг бажыңны Пуговкин садып алган. Бажыңны адаккы каъдыңа Пуговкинниң бодунуң музейин ажадып алырын Ирина сүмелээн. А боттары ооң үстүкү каъдыңа чурттап турганнар.

2008 чылда Михаил Пуговкинниң чигир аары эң аар чадазынче шилчий берген. Аарыг-аржык, мага-боду арган-дорган кылдыр кымга-даа көстүрүн күзевес болгаш, эң чоок кижилеринден өске, кымның-биле-даа ооң ужуражыр хөңнү чок болган.

Ону эжи Александр Абдуловтуң чанынга орнукушудуп каарын өлүрүнүң мурнунда М. Пуговкин дилээн.

2008 чылдың июль 25-те 85 харлыг Михаил Пуговкин чок апарган.

Абдуловтуң хөөрүнүң чанында хос чер чок боорга, Пуговкинни ооң чоогунга орнукушудуп каан.

("Биография" сеткүүлден).

Арынны Монгуш КОЖАЙ белеткээн.

Мерген сөстөр:

❖ Тарааны тарыыры, суггары, ажаары-биле тыва чоннуң чаагай чаңчылдары холбашкан.

(М. Кенин-Лопсан).

❖ Тарааны камнаар, ол дээш амы-тынывысты берип чораан бис.

(К. Кудажы).

ЧИҢГЕ-ТАРААНЫҢ КАДЫКШЫЛГА АЖЫК-ДУЗАЗЫ

Чиңге-тараа (орустап "просо") — чаңгыс чылдыг үнүш, сывы дорт, бүрүзү узун чиңге. Чиңге-тарааны шагдан бээр-ле тарып ажыглап келген, тываларның эки чөми-ле болгай. Ону кижичириден аңгыда, янзы-бүрү мал чөмгөреринге база ажыглап турар. Оон кадык, быдаа дээн ышкаш чөмгөрү кылыр. Ооң чөмиштик тургузуунда крахмал — 81 хуу, белоктар — 12 хуу, үс — 3,5 хуу, клетчатка — 1 хуу, минералдыг бүдүмелдер, витамин В1, калийлиг дустар дээш өске-даа бүдүмелдер бар. Чиңге-тарааны чүрек, хан-дамыр, өл-шыктан тыптыр аарыгларга ажыглап турар.

Чап Чүлдүм

Бир-ле катап олут орбас, чыдын чытпас экер эрес яды эр кадагааты өске чуртка чоруп чорааш, ол черниң улузу мал-маган, аң-мөң-биле амыдыраарындан аңгыда, черге тараа тарып чип, кайгамчык тодуг-догаа чурттап турарын магадап көргөн. Амды эр алыс черле садыг-саарылгалыг кижичи болгаш, амдан хоолулуг ол чөми садып алыр дээр, ону чүгө алдын-мөңгүнө орнап-солуур, эң-не берге чүве — бодунуң чурт девискээринден дашкаар чаңгыс борбак үрезин-даа халаска үндүрүп болбас, а бир эвес ону кылыр болза, буруулуг кижиниң бажын ап шиидер шак ындыг каржы-дошкун хоолулуг чер болган.

Ам канчаар, амдыгы эр чеже-даа эрес-кайгал бол, яды кижичи болганда, алдын-мөңгүнү бар эвес, ынчалза-даа күзүзү күштүг болгаш канчап-чоол-даа каш үрезинден аал-оранче алгаш чанар деп шийтирлеп алган чүве-дир. Эр-даа чүү боор үжээшкн-чиндишкнден үнер чаңгыс арга бодап ап-тыр. Ол чиңге-тарааның каш үрезинин дыргактарының аразына салаа шаа-биле тырып алыр. Ук чурттуң кыдыг-кызыгаар даа-

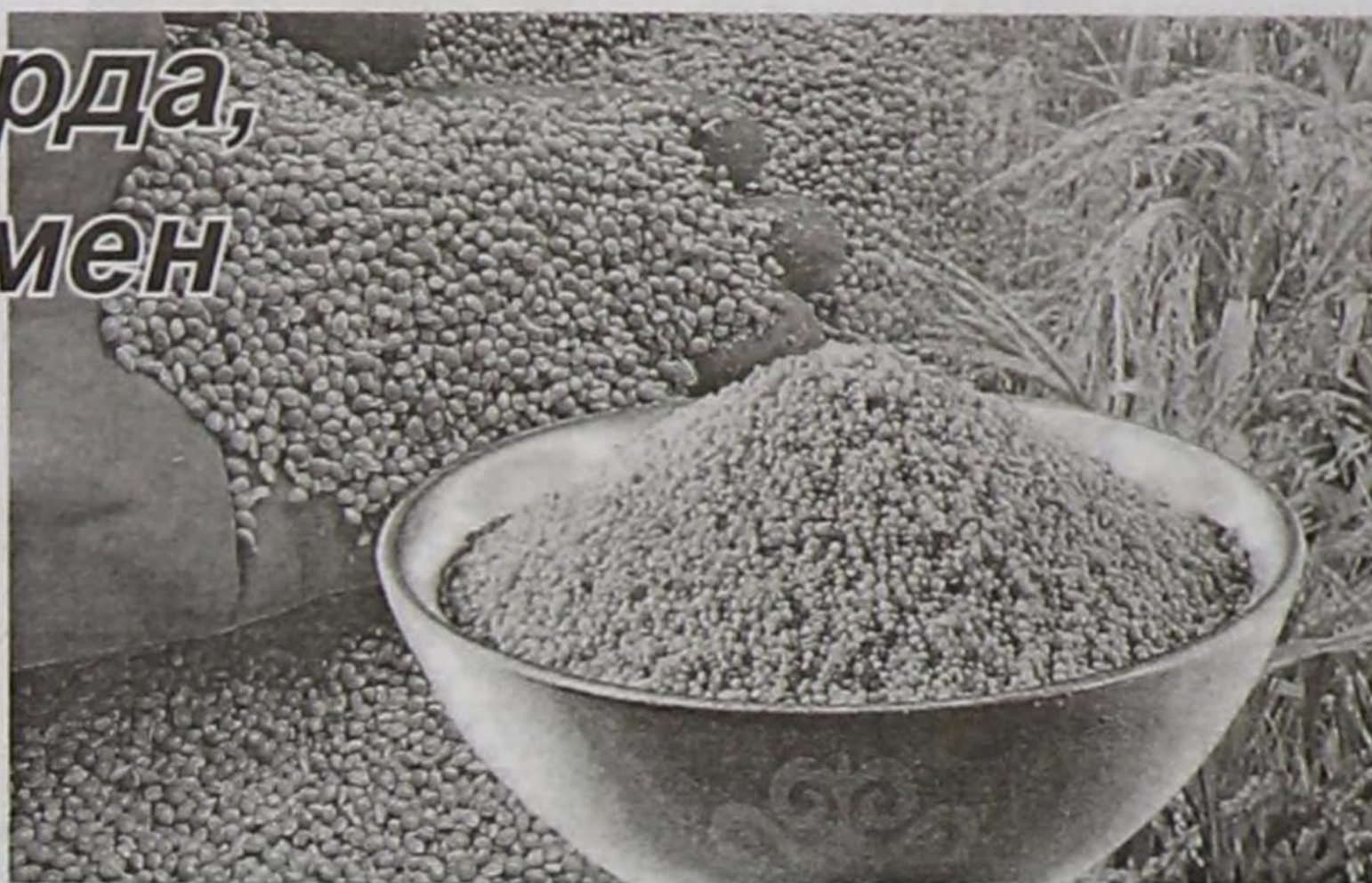
Аяк шайны аартап ора...

Тараам турда, тодуг-ла мен

Тывалар хлеб быжырып чивес, ооң орнунга тараа соктап, далган чиир чораан.

Бурун шагдан тура боттарының көшкүн амыдыралына таарышкан чөм кылып чиир паш-савалыг, согааш-балалыг, деспи-тавактыг чорааннар. Ол эт-херекселиниң дузазы-биле амдан-чимденниң чөмин кылып чип чораан. Ооң аразындан согажалаан баарны, шөйгөн быштакты, шиштээз эътти, өрөмелиг тарааны сактып келирге, чараа суу чайгаар-ла төктүп келир.

Соктаан чиңге-тарааны кылыры элзэн нарын. Баштай тарааны пашка ургап, оон кырынче сугну тараа кырынга үнгүжеге чедир куткаш, ол суу соол-гүжеге чедир хайындырар. Ону "тараа соолдурары" дээр. Оон пашты кызыдыр изиткеш, соолдуруп алган тараазын би-чиилеп, кадыр, быжыр хоорар. Ол ийиги кылыгы "тараа хоорары" дээр. Хоорган тарааны уурга (согашка) ургап, карты (даштыкы кылын кежи) арылгыже чедир бала-биле соктаар. Ол аразында ийи-үш-даа катап хавын (дүгүн) арыдыр деспи-биле челбиир, ол үшкү кылыгы "тараа челбири" дээр. Сөөлүндө улуг хавындан адыра соктаан тарааны агартып, арыдыр соктааш (шаңнааш), тарааны хөвзүндө аңгылай элгеп алыр. Ол дөрткү кылыгы "тараа элгээри" дээр. Тарааның хөвзү-биле база чөм кылып чиир. Ылаңгыя

күскү көк-хөвек — чиңге-тарааның хөвзү денди амданның, чыды безин чаагай болур. Ынчангаш соктаан чиңге-тараадан тывалар янзы-бүрү чөмин кылып чип чорааннар.

Чиңге-тараага бодаарга, арбайдан, кызыл-тастан далганы соктап алыры белен. Баштай чиг арбайны азы чиңге-тарааны изиг пашка быжыр хооруп алыр. Дараазында уурга ургап, база-ла бала-биле кежин арыдыр шаңнааш (соктааш), дүгүн челбиип кааптар. Сөөлүндө улуг картындан адыра соктап, челбиип алган тараазын далганнай соктаар (шаңнаар) азы хол дээрбези-биле далганнай тыртып алыр. Быжырган хлеб орнунга тываларның кылып чип чораан далганын, тараазын ынчаар кылып чораан. Далган тываларның национал ажы-чөминин бир кол хөвири деп чугалаза

чазыг болбас.

Тараа дугайында улустуң аас чогаалында:

Тараам турда, тодуг-ла мен,
Таңдым турда, таңдаш-ла мен.
Хөмчиим турда, тодуг-ла мен,
Хөвзүм турда, хөртөш-ле мен...

(Улустуң ыры)

ТАРАА

Танышпасты таныштырган,
Тараа тараан Хөндөргейим.
Тараа тараан Хөндөргейге
Таңды сынның ээри мен.

Көрүшпесте көрүштүргөн,
Көже тараан Хөндөргейим.
Көже тараан Хөндөргейге
Хөртүк сынның ээри мен.

ТАРААНЫҢ ТЫВЫЛГАНЫ

малдарына алдыртпайн, оран-чуртунга Ыт чылында ынчалдыр ээп чанып келген иргин.

Авазы оглунуң кедергей узун өскөн дыргактарын кезип берип олурарга, ооң чадып алган эдзэнге тоглап дүшкөн тараа кош-адыш чедип турган чүве-дир. Оол тараазын чазын тарып кааш, күзүн ажаарга, кыштап чииринге четчип, үрезинге безин артып каап турган-дыр. Оон бээр-ле Тыва чуртунга чиңге-тарааны тарып эгелзэн болгаш улус-чон тодуг-догаа чурттап, улам бай шыдалдыг апарган деп чугалажыр.

Өске база бир таварылгада Тывага чиңге-тараа үрезинин демги чурттуң кызыгаарын эртир даңза соруулунга чажырып эккелгеш, тарадып непереткен деп-даа чугаа бар-ла. А бода тарааның тывылганының дугайы база солун. Ол-ла кайгал эр ол-ла чурттан дагаалар садып алгаш, оларын арбай, ак-тараа-биле чөмгөрүп чорааш, кызыгаарга үжөп-чиндишкнден ынчалдыр арыг эртип кээп, аал-чуртунга келгеш, амды дагааларының иштинде арбай, ак-тараазын үндүр суйбап, үрезин кылдыр чажып ап турган деп тоолчаан домак база бар.

Тараа дугайында тывыздыктар:

Кудууртан келдим,
Кумдан сайдан келдим.
Кумдан сайдан келзимзе-даа,
Кумга сайга борашпадым.

(Тараа).

Кезерге — узаар,
Чонарга — чооннаар.
(Дүжүт шыгжаар уургай).

Буян талдың будуу чүс.
(Тараа сывы).

Бурунгаартан үнгөн
Мугур сандан ыяштың
Будук бүрүзүңде — уя,
Уя санында — чуурга.
(Сыпта тараа).

Сайлыг хөмнү өрү өскедим,
Сайга, самга борашпадым.
(Тарааның чөм тыртары).

Муң кара хөмү үш чыл болгаш
агарды.
(Чиңге-тарааны соктап арыглаары).

Үлөгер домактар:

Тараадан халбактанган
— тодуг,
Малдан халбактанган
— каас.

Таңды кежи — тараа төкпе.
Черниң каазы —
чечек чулба.

Аалчының ады,
Ала-хаптың дүвү.

Даш чок черге тараа
тарыыр,
Дазыл чок черден ай казар.

Паш тиккенде, от салыр,
Бала көдүргөндө,
тараа соктаар.

Частың хуну —
Чылдың чеми.

Буян ЕНДАН белеткээн.

• Тыва оюннар

ЧАДЫР-ӨГ

Ойнакчыларның бирээзи салааларын чадыр-өглөй түдүп алыр, өскези салаалар аразынче айытпышаан, эжинден каш катап айтырар:

— Моон кирип болур бе?
— Моон кирип болур бе?...
— Чок — деп, харыларны алган соон-да, «чадыр-өгнүң эжинче» айтыр.
— Ам моон кире берейн бе?
— Ийе, кирип келиңер.

(Ойнакчыларның бирээзи салаазы-биле «чадыр-өгнүң» иштинче кире бергенин айтыр)

— Экии, ачам аң адып эккелген, ону хайындырар улуг кара пажыңар ачылап

чор мен.

— Ап алыңар, чадыр чанында ызырар ыт бар, ызыртып алдыңар.

(Ойнакчыларның бирээзи салаазын «чадыр-өгден» дүргөн ушта соп алырын, өскези ооң салаазын түдүп алырын кызыдар. Салаазын туттуруп алган ойнакчы «ытка ызыртып» алган, оюнга уттурган болур. Салааны түдүп алган ойнакчы оюнга тилзэн боор. Салаазын дүргөн ушта соп алган ойнакчы «ытка ызыртпаан, тиилекчи болур».)

«АРБАЙ-ХООР»

(Бо оюнну колдуунда бичи уруглар-биле ойнаар)

Улуг кижичи уругнуң адыжының иштинге тараа хооранын өттүндүр «былгап»:

Арбай-хоор, арбай-хоор, арбай-хоор!

Чуп-чудурук, бип-билек, өп-өжүн,

Чап-чарын, тас колдук,
Кичик-кичик-кичик
деп, хөглүг чугааланып, салааларын чоорту уругнуң колдуунче чоокшуладып, уругну кижиргендирип ойнадыр.

ЧОНУНУҢ ХОВАР ОГЛУ, ШЫЛГАРАҢГАЙ ЖУРНАЛИСТ

Республиканың шылгараңгай болгаш ховар кижилеринин бирээзи — Альберт Владимирович ХОМУШКУ. Ол Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык суурга 1966 чылдың июнь 17-де төрүттүнген. Көдээ суурда бодунун үежилери-биле бир дөмей, эртем-билигин эге чадазын Кызыл-Мажалыктын 1 дугаар школазынга өөренип шингээткеш, ону 1983 чылда дооскан. Совет Армиянын Чепсектиг күштеринге шериг албан хүлээлгезин 1983 чылда амгы Беларусиянын Павлодар хоорайына эрттирген.

1988 чылда Москванын Максим Горький аттыг литература институтунун «уран-чечен очулга» факультетинге дужаап кирип алгаш, дээди эртемниг өөредилге черинге тергип эки өөренип, ону кызыл диплом-биле доозуп алган.

1997 чылда Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы «Эмчи плюс» солунун редактору кылдыр чалаан. А 1998 чылда «Диалог WEEKI» деп солунга редакторлаан.

2000-2006 чылдарда Тыва Республиканың Чазааның парлалга албанын удуртуп турган. Оон Тыва Республиканың Президентизинин Канцеляриязынга (МИЧ ажилын таарыштыр уштап-баштап, соңгунда кампанияларынга киржип) ажилдап чораан.

2006-2007 чылда «Тываның аныяктары» — «Молодежь Тувы» солунун редактору турган.

2010-2013 чылдарда «Нацияларнын

Москвы», «Этно мир» сеткүүлдерин чогаадыкчы ажилдакчызы болуп ажилдаан.

2018-2021 чылда Тываның В.М. Халилов аттыг күрүне филармониязынын фотографы болбушаан, парлалга албанынга капсырлаштыр ажилдаан.

Республиканың «Шын», «Тувинская правда» солуннарын, «Хемчиктин сылдызы» солунун ажил-ижин удуртуп турган.

Альберт Владимирович Хомушку бедик билиг-мергежилдик профессионал журналист, орус, тыва дылдарын тулган билер болгаш, сөзүглелдерни эдип-чазап, солуннарын, сеткүүлдерни, номнарын редакторлаар талазы-биле кончуг шырак. Кыска медээ материалдарындан эгелээш, эссе чогаадып тургу-

зар талазы-биле улуг арга-дуржулгалыг. Культура болгаш профессионал уран чүүл дугайында оон бижээн статьялары, видео, фото материалдары Тываның күрүне филармониязынын сайтында шыгжаттынган.

Чедиишкинниг болгаш үре-түннелдик ажил-ижи дээш 2009 чылда Россиянын Журналистер эвилелинин Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан. Тываның журналистеринин уран мергежилинин «Чонардаш бийири» деп мөөрейинин тирикчизи.

Альберт Хомушку ханы болгаш делгем билиг бижээчи. Оон статьялары бодамчалыг, сайгарылгалыг болур. Оон аңгыда, баштай боду ханызы-биле шинчилеп көргөш, бижири, ёзулуг салым-чаяанныг журналист, тергип очулдурукчу, ханы болгаш хөй билиг интеллигент. Чечен сөскүр, чугаакыр, эвилең-ээлдек болгаш улустун кичээгейин хаара тудуп алып, биче сеткилдиг, сагыш човаачал кижиге кады ажилдап чораан эш-өөрү оон дугайында сактып чоруур. Ховар салым-чаяанныг журналист Альберт Хомушкунун чырык ады республиканың төөгүзүнге утундурбас болуп артар.

Альберт Владимировичинин ажи-төлүнге, төрелдеринге, эш-өөрүнге ханы кажыдалды «Шын» солунун коллектив илередип, ажи-шүжүүн кады үлежип тур.

АЙТЫРЫҢАР, ШЕРИГ КОМИССАРИАДЫ ХАРЫЛАП БЭЭР

Бо күзүн шериг баар оолдар болгаш оларнын ада-иелери сонугурап турар айтырыгларын телефон дамчыштыр салып болур. Тыва Республиканың шериг комиссариаттарында «Изиг шугум» телефону ажилдап эгелээш.

Күскү келдиришкн октябрь 1-де эгелей берген. РФ-тин Президентизи күскү шериг келдиришкнинин дугайында № 556 Чарлыкка 2021 чылдың сентябрь 30-де ат салган.

Ук Чарлык ёзуугаар алырга, 2021 чылдың октябрь 1-ден тура декабрь 31-ге чедир 127 500 хамаатыны шериг албанынче келдиртир. Олар шупту — шериг курлавырында турбайн турар, шериг баар ужуруг 18-27 хире назы-харлыг Россия Федерациязынын хамаатылары.

Шериг албан хүлээлгезин күүседиринче угландырган келдиришкн хемчеглерин эрттирер деп даалга берген. Россиянын Чазаа, РФ-тин субъектилеринин күүсекчи эрге-чагырга органнары, келдиришкн комиссиялары Президентинин даалгазын күүседип эгелей берген.

ТР-нин Баштыңынын «Тыва Республикага 2021 чылдың октябрь-декабрьда шериг албанче 1994-2003 чылдарда төрүттүнген оолдарны келдиришинин дугайында» октябрь 1-де үнген №496 Айтышкыны-биле республиканың, кожууннарнын, хоорай округтарынын келдиришкн комиссияларынын составын, шериг комиссияларынын ажилдаар графигин, шериг бадар оолдарга эмчи шинчилгезин чорудуп, эмнээшкн эрттирер медицина организацияларынын даңзын бадылаан.

Сонугурап билип алыксаан айтырыгларын шериг баар оолдардаа, ада-иелер-даа салып болур. Республиканың шериг комиссариаттарында «ИЗИГ ШУГУМ» телефону понедельник — пятница хүннеринде 8:00 — 16:00 шактарда ажилдаар.

Харылзажыр телефоннары:

8 (394) 222-73-98 — Тыва Республиканың Шериг комиссариаты;

8 (394) 222-74-17 — Кызыл хоорайнын Шериг комиссариаты;

8 (394) 229-13-10 — Кызыл кожуун болгаш Тере-Хөл кожуунун девискээрин харылаар Шериг комиссариаты;

8 (394) 322-22-16 — Каа-Хем кожуунун Шериг комиссариаты;
8 (394) 352-12-19 — Бии-Хем кожуунун Шериг комиссариаты;
8 (394) 502-11-04 — Тожу кожуунун Шериг комиссариаты;
8 (394) 372-12-47 — Танды кожуунун Шериг комиссариаты;
8 (394) 382-12-13 — Тес-Хем кожуунун Шериг комиссариаты;
8 (394) 392-22-58 — Эрзин кожуунун Шериг комиссариаты;
8 (394) 362-18-82 — Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожууннарнын Шериг комиссариаты;
8 (394) 342-13-83 — Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарнын Шериг комиссариаты;
8 (394) 412-11-33 — Барыын-Хемчик, Бай-Тайга кожууннарнын Шериг комиссариаты;
8 (394) 512-24-94 — Мөңгүн-Тайга, Өвүр кожууннарнын Шериг комиссариаты;

Тываның шериг комиссариаттарынын почта адресин, телефоннарын долу даңзын Тыва Республиканың Шериг комиссариатынын сайтындан көөр: <http://tyva.ru/content/2749/45733/>.

ТР-нин Шериг комиссариаты.

Чарлал — Реклама

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию муниципального района Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва поступило заявление от гр. Российской Федерации Байыр Алины Александровны о предоставлении земельного участка в аренду на 20 лет из земель населенных пунктов, с разрешенным использованием для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Бедик-Хавак, 2д, с общей площадью 1000 кв.м. с кадастровым № 17:14:0102001.267 (Постановление об утверждении схемы расположения земельного участка на кадастровом плане территории от 29.09.2021г. № 544).

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения необходимо подать письменное заявление, также для ознакомления со схемой расположения земельного участка по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина 8, отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна, тел 8(394)43-2-12-18.

Дата окончания приема заявлений: по окончании 30 дней с даты опубликования данного извещения.

Председатель администрации муниципального района «Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва» Р. Баз-оол.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.Н. АРАКЧАА.

Редакциянын болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-01-35, 2-18-10
Менеджер: Е.Э. Иргит. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык, А.А. Лагбы
— 2-17-94

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга хай-
гаарал талазы-биле федералдыг
албанның Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртү-
кзэн. Херечилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарнын авторларынын бодал-
дары редакциянын туружу-биле
дүүшлейн барып болур. Айыттыг
саннары болгаш еске-даа фактыла-
ры, дыңадыглары дээш авторлар
боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилер-
ге — П6855, организацияларга —
П6860

Солун неделяда ийи катап үнөр
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00, херек кы-
рында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУНУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 960 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР

ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА —

1212,24 рубль.

Тел.: 2-01-35

СОЛУНУҢ САЙТЫЗЫ:

//shyn.ru

ЭЛЕКТРОННУГ ПОЧТАЗЫ:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 4000 кезек

www.kolhozник19.pф

КОЛХОЗНИК

ВСЕ ДЛЯ СЕНОКОСА

В ПРОДАЖЕ

КАРТОФЕЛЕКОПАЛКИ
ДЛЯ Т-25, МТЗ-82
А ТАКЖЕ ЗАПЧАСТИ

г. Абакан, ул. Игарская, 5 (р-н "Аян")
г. Минусинск, ул. Чайковского, 49

8-901-678-9999